16,2 PHŒNIX 1970

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Koperen masker van een Dionysos-kop, getooid met wingerdranken en druivetrossen. Deze kop werd gevonden tijdens de restauratiewerkzaamheden in het centrale tempelcomplex in Hatra in 1965. *Bar Marên*, één der leden van de Hatrese triade, werd als Dionysos afgebeeld, zoals blijkt uit een inscriptie in de hals. Vgl. het artikel van H. J. W. DRIJVERS, „Aramese Inscripties uit Hatra", elders in dit nummer.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptische Genootschap „Ex Oriente Lux" en in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 20.— voor leden en *f* 10.— voor jeugdleden en studenten. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 15.— per jaar.

Adres van de redactie: Dromedarisstr. 4, Nijmegen; van de administratie en van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux", Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Belgische opgravingen in Luristān. Archaeologische navorsingen in de Pusht-i Kūh; 5e campagne, 1969 (L. VANDEN BERGHE) . . . 351
Aramese inscripties uit Hatra (H. J. W. DRIJVERS) 366
Korucutepe (R. W. BRANDT-D. J. W. MEIJER) 381
Spijkerschriftkroniek (K. R. VEENHOF) 390
Boekennieuws 400

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

In augustus is nr. 21 van het Jaarbericht Ex Oriente Lux verschenen. Het is de abonnees op dit tijdschrift inmiddels toegezonden. Belangstellende leden kunnen het tegen gereduceerde abonementsprijs bij het secretariaat bestellen. De inhoud is als volgt: TH. A. BUSINK, *L'Origine et l'évolution de la ziggurat babylonienne*, de omvangrijkste bijdrage in dit nummer (52 pag.); H. ASSELBERGHS, *Beschouwingen over religie, cultuur en kunst in Egypte. II. De mythe van het goddelijk koningschap*; G. GOYON, *Les instruments de forage sous l'Ancien Empire égyptien*; W. BARTA, *Zur Verteilung der 12 Nachstunden des Amduat im Grabe Tuthmosis' III.*; H. C. JELGERSMA, *A grammatical peculiarity in the tomb inscriptions of the sons of Ramses III*; H. TE VELDE, *The God Heka in Egyptian theology*; L. J. CAZEMIER, *Een enneade van Geb?*; H. J. W. DRIJVERS, *Bardaiṣan of Edessa and the Hermetica. The Aramaic philosopher and the philosophy of his time.* Het nummer telt 120 pag., met 16 fig. en 13 platen. Oudere nummers van het Jaarbericht zijn vanaf no. 10 voor leden nog verkrijgbaar à *f* 15.—.

PHŒNIX

Vrijwel alle oude jaargangen en nummers zijn voor leden nog verkrijgbaar à *f* 2.— per nummer. De abonnementsprijs voor niet-leden bedraagt thans *f* 15.— per jaar. Belangstellenden kunnen intekenen op een band voor Phœnix XIII-XVI, die in de loop van dit jaar beschikbaar gesteld zal worden, door overmaking van *f* 6.— op postgiro 229501, met vermelding „Band Phœnix".

BELGISCHE OPGRAVINGEN IN LURISTAN
ARCHEOLOGISCHE NAVORSINGEN IN DE PUSHT-I KUH

5e campagne: september-december 1969

Van 8 september tot 18 december 1969 verbleef de Belgische Archeologische Missie andermaal in Luristān (Irān) om haar studieprogramma „wetenschappelijk onderzoek naar de oorsprong en de datering van de bronsbeschaving in Luristān" op het terrein verder uit te werken. Vijf archeologische campagnes werden aldus tot heden verricht; telkens konden belangrijke inlichtingen omtrent deze ingewikkelde cultuurhistorische probleemstelling verzameld worden (cfr. Phœnix, XII, 1966; XIV, 1, 1968; XV, 2, 1969).

Dit jaar had de zending zich voor haar vijfde campagne als opdracht gesteld, een bepaald onbekend gebied systematisch te prospecteren met het oog op de ontdekking van tot hiertoe onbekende cultuurfazen. De streken Arkavaz, en vooral Badr, werden grondig onderzocht, zodat een nauwkeurige topografische kaart kon worden opgemaakt met de lokalisatie van alle ontdekte antieke nekropolen en ruïnes. Het gebied Badr strekt zich uit tussen het Kabir Kuh gebergte en de Saimarrah rivier (fig. 115). De meeste verplaatsingen in dit moeilijk toegankelijk en haast onbewoond bergland dienden over honderden km. met muildieren afgelegd te worden. Het onderzoek werd daarenboven fel gehinderd door het feit dat talloze nekropolen en honderden graven in de voorbije jaren door de klandestiene sonderingen werden leeggeplunderd, en aldus voor het wetenschappelijk onderzoek verloren zijn. Nochtans mag de zending zich verheugen op bijzonder belangwekkende resultaten, waarvan we de voornaamste bondig samenvatten.

Deze archeologische zending geschiedde zoals voorheen, onder auspiciën van het Departement voor Internationale Culturele Betrekkingen bij het Ministerie van Cultuur en in opdracht van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en de Rijksuniversiteit te Gent. De zending was samengesteld uit de volgende leden: Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, directeur; Mevr. Y. MALEKI, adjunct-directeur, de Heer W. LEROUGE, archeoloog, de Heer J. VERHAEGHE, architect-topograaf en de Heer E. SMEKENS, fotograaf-tekenaar. Prof. Dr. F. GEUKENS van de katolieke Universiteit te Leuven verbleef enige tijd bij de zending om geologische gegevens over de Kabir Kuh te verzamelen. De zending geschiedde in nauwe samenwerking met de Iraanse archeologische Dienst, vertegenwoordigd door de Heer M. ARAM.

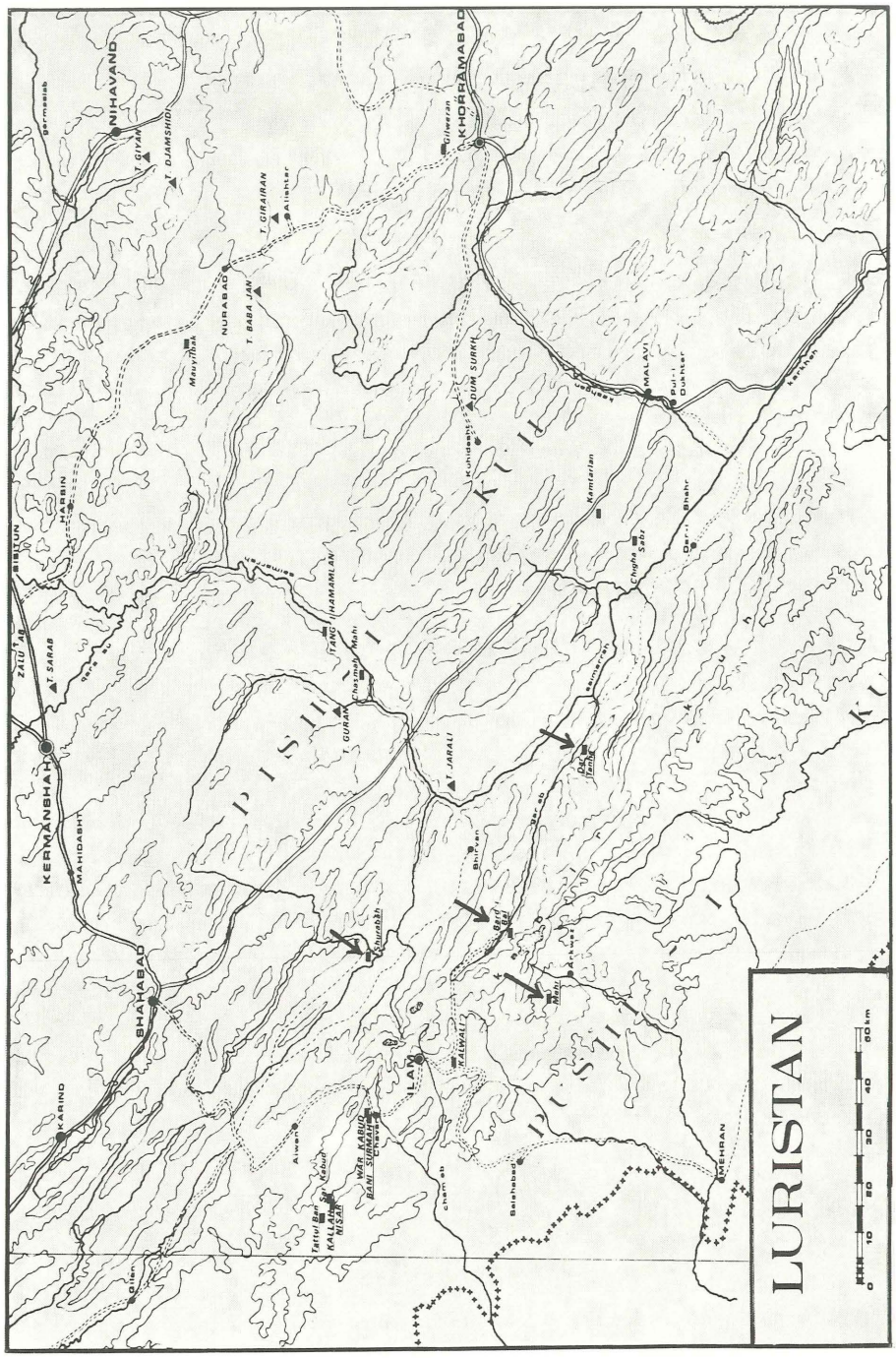

Fig. 115. Kaart van Luristān; de voornaamste in dit artikel genoemde vindplaatsen zijn met een pijl aangeduid.

I. *Ontdekking van een nieuwe tot hiertoe onbekende cultuurfaze van de Luristānbronzen*

Een nieuwe, tot nog toe ongedateerde periode van de Luristān bronscultuur werd ontdekt, o.m. op de grafheuvels Bard-i Bal, Pa-yi Kal, Shurābah enz... Ze wordt gekarakteriseerd door mooi afgewerkte steenkistgraven waarin de dodengaven bestonden uit typische keramiekvormen en rijke verzamelingen aan bronzen wapenen en werktuigen.

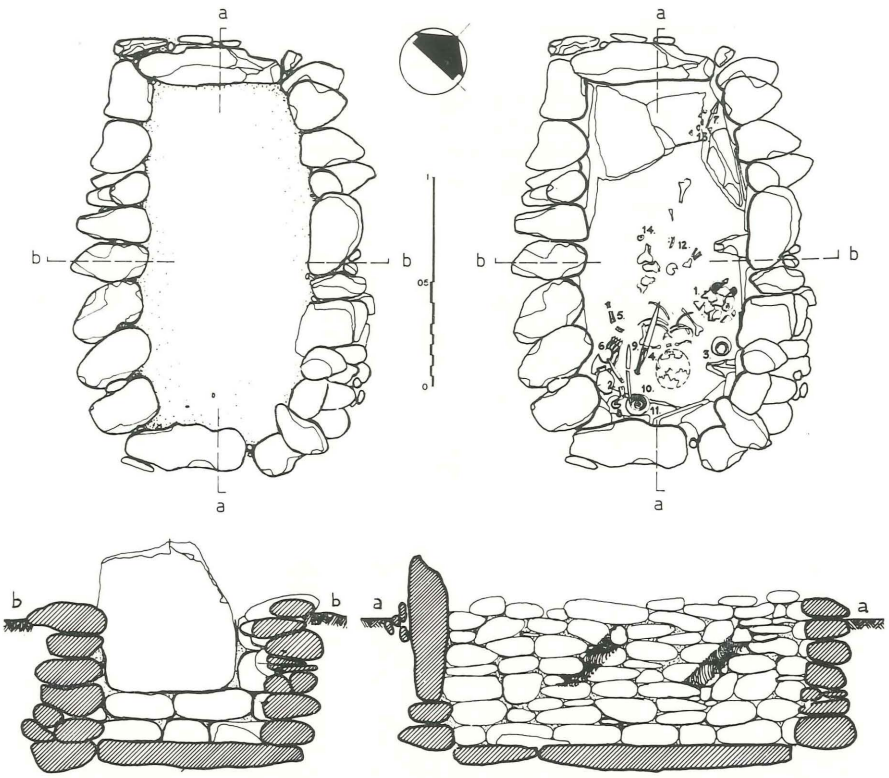

Fig. 116. Bard-i Bal. Plattegronden en doorsneden van graf no. 2.

Beperken we ons tot de beschrijving van graf n. 2 uit de begraafplaats Bard-i Bal nabij Chinar Bashi, dat typische en karakteristieke Luristānbronzen gegeven heeft (fig. 116). Noordwest zuidoost georiënteerd vertoont dit graf drie zijwanden, opgebouwd in kleine breukstenen, waarbij één korte zijwand (de noordwestwand) afgesloten werd door een grote kalkstenen plaat. In dit rechthoekig kistgraf (lengte 1,65 m., breedte 0,75 m. en diepte 0,70 m.)

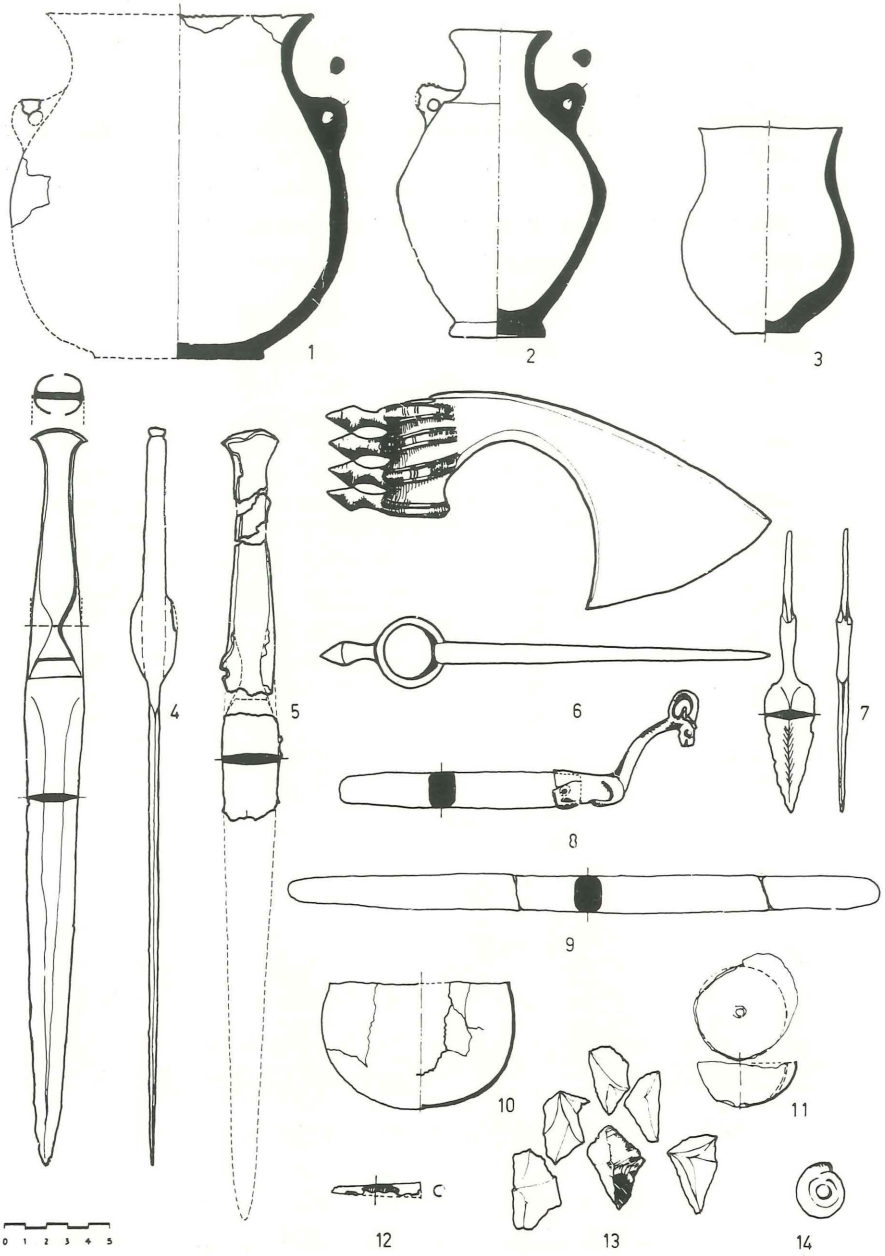

Fig. 117. Bard-i Bal. Dodeninboedel van graf no. 2, bestaande uit: 1. vaas met twee snoergaten in bruinrode klei (h. 16 cm.); 2. kruikje met twee snoergaten in bleekbruine klei (h. 14,1 cm.); 3. bekertje in bleekbruine klei (9,4 cm.); 4. bronzen dolk (l. 34 cm.); 5. bronzen dolk, gebroken (l. heft 11,5 cm.); 6. bronzen hulsbijl met uitsteeksels (l. 21 cm.); 7. bronzen pijlpunt (l. 13 cm.); 8. wetsteen met bronzen handvat in de vorm van een steenbok (l. 17 cm.); 9. stenen wetsteen (l. 28 cm.); 10 bronzen kom (h. 6 cm.); 11. bronzen schoteltje (h. 2,3 cm.); 12. bronzen konisch voorwerp; 13. zes microlithen; 14. één opercule.

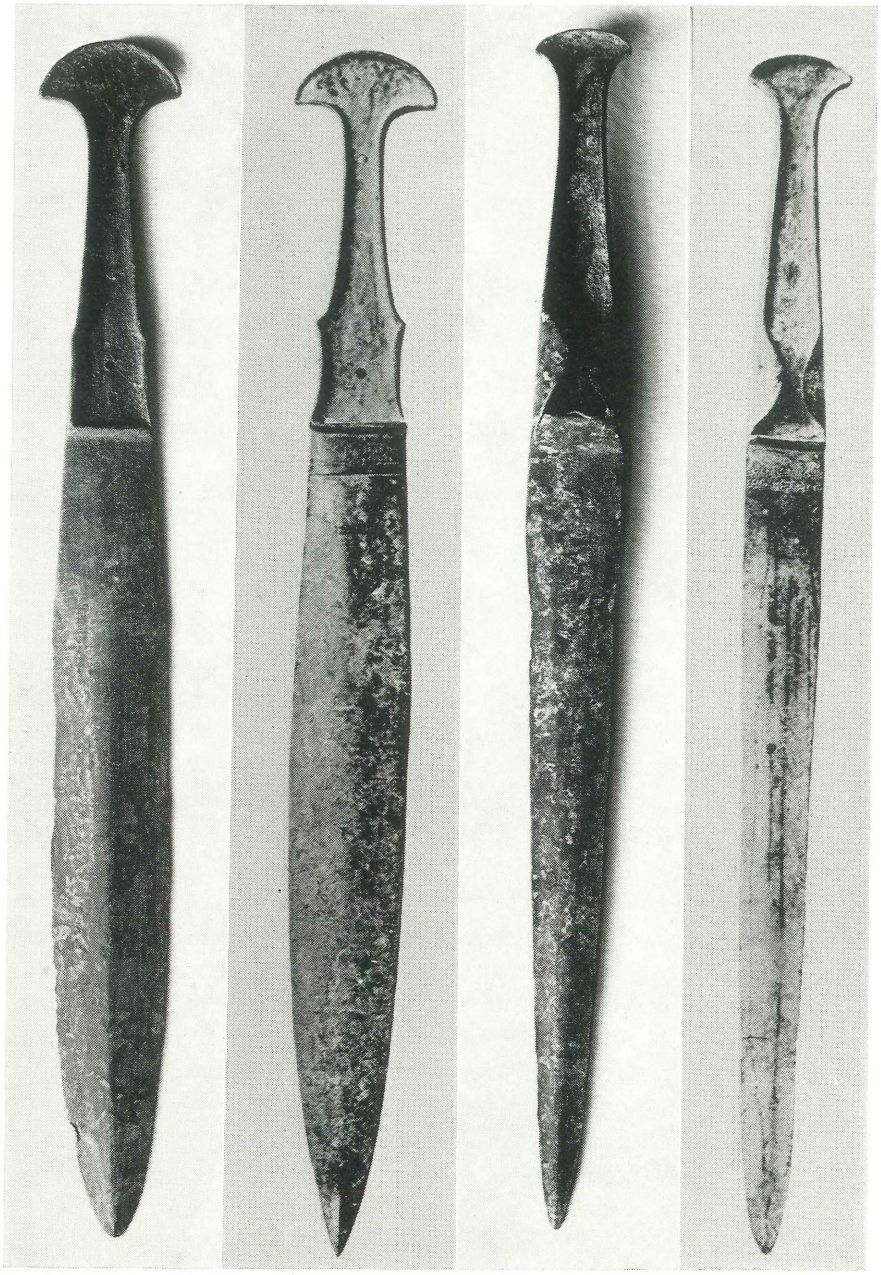

Fig. 118. Vier bronzen dolken: *a.* uit Pa-yi Kal (l. 33 cm., graf 3, no. 10); *b.* met opschrift op naam van de Babylonische koning Marduk-nādin-aḫḫē (1100-1082 v.C.; British Museum, l. 41,3 cm.); *c.* uit Bard-i Bal (l. 34 cm., graf 2 no. 4); *d.* met opschrift op naam van Marduk-nādin-aḫḫē (als onder b; Louvre, l. 36 cm.).

lagen de schedel en beenderenresten van de dode, omringd door dodengaven (fig. 117). Dit grafmobilair bestond uit bruinrood en bleekbruin aardewerk en bronzen voorwerpen: twee dolken, een hulsbijl met uitsteeksels, een pijlpunt, een wetsteen met bronzen handvat gevormd door een liggende steenbok, een kom en een schoteltje. Onderzoeken we enkele van deze karakteristieke bronzen voorwerpen.

Eén van de dolken, met lang en spits lemmet heeft een lengte van 34 cm. Het smalle heft is aan beide zijden hol en heeft boven de aanzet van het lemmet twee naar binnen toe gebogen vleugels. Deze holle zijden werden opgevuld met hout, dat nog gedeeltelijk bewaard was (fig. 118). Gelijkaardige dolken, eveneens met vleugels voorzien, werden op meerdere plaatsen van West Iran gevonden, o.m. te Bit Surgh en te Tang-i Hamanlan. Belangrijk als chronologisch vergelijkingsmateriaal zijn de dolken die te Tepe Giyan I[3] (1200-1000 v.C.) en vooral te Hasanlu in str. V (1300/1250-1000 v.C.) ontdekt werden. Sommige dolken uit Luristān, bij klandestiene opgravingen aan het licht gebracht, dragen opschriften op naam van de Babylonische koning Marduk-Nādin-Aḫḫē (1100-1082 v.C.). Deze dolken met opschriften zijn wellicht wapens die huurlingen, in dienst van Babylonische en Elamietische koningen, uit Luristān meebrachten en waarop dan de naam van de regerende vorst gegrift werd. Deze voorwerpen zouden daarentegen ook afkomstig kunnen zijn van Babylonische en Elamietische soldaten die in Luristān gestationeerd waren. In ieder geval werden deze Bronzen wapens in Luristān zelf vervaardigd.

Een wetsteen (totale lengte 17 cm.) heeft een bronzen handvat gevormd door een liggende steenbok. De poten in licht reliëf aangebracht, zijn geplooid onder het cylindervormig lichaam. De lange nek is licht gebogen. De opvallend grote horens zijn achterover gebogen en aan de nek verbonden. De steen is achterin de heft gestoken; een opening in het handvat bestemd voor een ring, liet toe de wetsteen aan de gordel vast te hechten (fig. 119).

Een wetsteen met leeuwehandvat, die deel uitmaakt van een schat gevonden onder de tempel van Inshushinak te Susa, wordt in de 12e eeuw v.C. gedateerd. Op Assyrische stelen en reliëfs uit de tijd van koning Aššur-naṣirpal II (883-859 v.C.) zijn genieën, demonen, en koningen in gebedshouding afgebeeld die aan de gordel twee dolken en een wetsteen dragen. Het is dan ook opmerkelijk dat we in dit graf éénzelfde groep, nl. een paar dolken en één wetsteen met zoömorfisch heft aantreffen.

Tenslotte vermelden we nog de bijl met kromlijnig en omgebogen lemmet en met uitsteeksels aan de cylindrische huls (lengte 22 cm.). De gebogen stand van de snede ten opzichte van de huls maakt dit voorwerp ongeschikt voor praktisch gebruik (fig. 120). Twee gelijkaardige hulsbijlen in de ver-

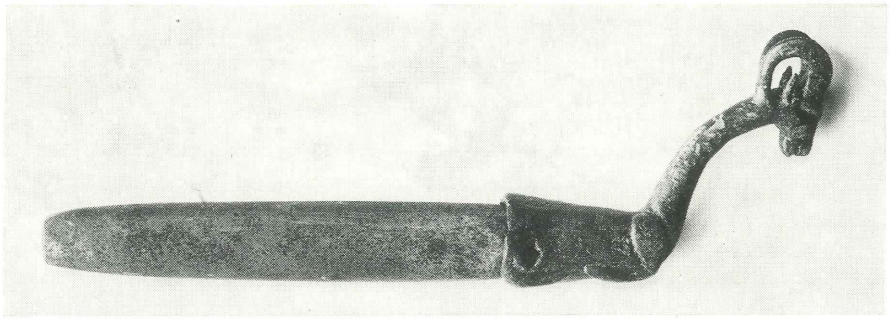

Fig. 119. Bard-i Bal, graf 2 no. 8: wetsteen, waarvan het bronzen handvat gevormd wordt door een liggende steenbok met lange hals en hoornen (l. 17 cm.).

zameling FOROUGHI te Teheran dragen opschriften, de ene op naam van de Elamietische koning Shilhak Inshushinak (ca. 1165-1151 v.C.), de andere op naam van de Babylonische koning Nebukadnesar I (ca. 1126-1104 v.C.).

Dit graf van Bard-i Bal dient aldus in de eerste periode van de IJzertijd (1300/1250-1000 v.C.) gedateerd te worden. Immers, het vaatwerk uit dit graf alsook de gelijkaardige keramiek uit de andere graven van deze nekropolis vertonen meerdere elementen, — als bv. de geelgrijze bekers met standring of met knopvoet — die karakteristiek zijn voor de IJzer I tijd (Hasanlu V, Tepe Giyan I[3], Tepe Siyalk V). Ook de overeenkomst tussen onze bijl en dolken en gelijkaardige wapens, voorzien van opschriften, rechtvaardigt onze datering. De toeschrijving van het archeologisch materiaal van dit graf in de IJzer I tijd vindt een aanvullende bevestiging in het

Fig. 120. Bard-i Bal. Bronzen hulsbijl met kromlijnig en omgebogen lemmet, aan de huls voorzien van vier uitsteeksels (l. 21 cm.).

ontbreken van ijzer. Dit „argumentum e silentio" aangevoerd voor het materiaal van dit éne graf is ongetwijfeld een zwak bewijs, maar ons betoog wint aan waarde wanneer we vaststellen dat niet alleen de andere graven van Bard-i Bal slechts twee vormloze stukjes ijzer opleverden maar ook twee andere nekropolen (Pa-yi Kal en Shurabah) met hetzelfde archeologisch materiaal (o.m. dezelfde keramiek en bronzen dolken) als in Bard-i Bal slechts enkele kleine ijzeren voorwerpen bevatten.

De twee typische en karakteristieke Luristanbronzen, „hulsbijl met uitsteeksels en wetsteen met bronzen handvat", die voor het eerst bij wetenschappelijke opgravingen aan het licht kwamen, kunnen thans nauwkeurig gedateerd worden.

II. *Megalietgraven uit de Oude Bronstijd*

Op verschillende plaatsen werden megalietgraven ontdekt uit de eerste faze (2700-2400 v.C.) en uit de tweede faze (2400-2000 v.C.) van de Vroege Bronstijd in Luristān. Deze graven, indrukwekkend door hun enorme afmetingen, hebben het aanzien van langgraven. Het zijn familiale of collectieve graven die meerdere lijken bevatten. Een megalietgraf te Dār Tanhā, nabij Djābar, noordoost naar zuidwest georiënteerd, is 7,70 m. lang en 3 m. breed. De wanden van het graf zijn opgebouwd met vier lagen kalksteenblokken die in onregelmatige parallelle lagen gelegd zijn. In tegenstelling met de megalietgraven van Bani Surmah en Kalleh Nisar neigen de steenlagen van onder naar boven niet naar elkaar toe, maar rijzen vertikaal op, zodat het graf geen binnenwelving vertoont. De afdekking van het graf is niet gevormd uit horizontale platte stenen, maar uit zware dekstenen die schuin tegenover elkaar geplaatst zijn in zadeldakvorm.

Op de bodem van het graf lagen drie schedels en beenderenfragmenten, omringd door dodengaven.

Naar typologie en vorm van deze vondsten moeten al deze voorwerpen tot één en dezelfde periode behoren. Dit graf werd bijgevolg niet in latere perioden heropend voor nieuwe bijzettingen. Het aardewerk bestaat uit onbeschilderde rood-bruine ruwe waar en uit monochroom beschilderde keramiek. Het beschilderd aardewerk vertoont bruinrood of bruinzwarte geometrische tekeningen op een bleekgrijze achtergrond. Dit vaatwerk is verwant aan het aardewerk van Susa II en Tepe Giyān IV A. Polychroom beschilderd aardewerk met geometrische motieven kwam ook voor.

Talrijke bronzen, vooral wapens en gebruiksvoorwerpen, werden aangetroffen: platte bijlen, hulsbijlen, messen met klinknagels, dolken, speerpunten, elzen, priemen en grote zaagwerktuigen, gordelgesp en armbanden. Al deze bronzen vertonen verwantschap met voorwerpen die we in 1967 en

Fig. 121. Dār Tanhā, Djābar, megalietgraf no. 1. Bronzen figuurtje van wild zwijn (h. 4 cm., l. 6 cm.).

1968 in de kollektieve graven te Bani Surmah en te Kalleh Nisar gevonden hebben (cf. Phœnix XIV, 1968, p. 117, fig. 38).

Vermelden we tenslotte een prachtig bronzen beeldje (4 cm. hoog) van een zeer naturalistisch uitgebeeld wild zwijntje (fig. 121). Het lichaam van het diertje met opgeheven staart, is uitgerekt en cylindervormig. De snuit is sterk geprononceerd, de oren zijn kort en de grote ogen zijn aangeduid door diepe inkervingen. De poten steunen op een plat voetstuk. Onderaan in de buik van het dier, evenals in het midden van het voetstuk, is een kleine ronde opening aangebracht, zodat het beeldje oorspronkelijk op een teugelring, een ring of meer waarschijnlijk op een pin gevestigd werd.

Op grond van de typologie van het archeologisch materiaal behoort het megalietgraf van Dār Tanhā tot één en dezelfde periode, d.w.z. tot de Oude Bronstijd en meer bepaald tot het einde van de Oud-Sumerische (Early dynastic III) en het begin van de Akkadische tijd (2500-2400 v.C.).

III. *Megalithische steenkistgraven met zadeldakafdekking*

Niet alleen te Dār Tanhā, maar ook op verschillende andere plaatsen in het district Badr treft men deze indrukwekkende steenkistgraven aan,

bedekt met zware stenen kalksteenblokken in zadeldakvorm. Een prachtig voorbeeld van deze funeraire architectuur vinden we in het graf van Bān Chaliah te Khush Qadam (6 m. lang en 3 m. breed) (fig. 122). De alom-

Fig. 122. Bān Chaliah, Khush Qadam. Megalietgraf met zadeldakbedekking.

verspreide mening dat deze gevelvormig afgedekte steenkistgraven slechts bij de inval der Iraniërs (± 1200 v.C.) in Irān zou ingevoerd zijn, dient thans verworpen te worden. Deze megalietgraven met zadeldak zijn een variant van de gewelfde graven met platte kalkstenen blokken bedekt; beiden beogen hetzelfde doel. Bij de graven met vlakke afdekking neigen de steen-

lagen der wanden van onder naar boven gedeeltelijk naar elkaar toe, zodat een binnenwelving ontstaat; bij andere graven met zadeldakbedekking zijn de wanden steeds rechtlijnig en wordt het gewelf gevormd door de afdekking. De „puntgevelvormige afgedekte steenkistgraven" hebben de Iraniërs (o.m. te Tepe Siyalk, grafheuvel VI B) van de autochtone Aziatische bevolking overgenomen. Dit graftype kende nadien zijn ontwikkeling in de architectuur van de Achemeniedische graven met puntdak te Buzpar en in het beroemde graf van Cyrus de Grote te Pasargades.

IV. *Sassaniedische bijzettingen in een megalietgraf uit de Oude Bronstijd (2600-2500 v.C.): ontdekking van schriftrollen van goud en zilver*

De conclusies die we verleden jaar over de opgravingen van Kalleh Nisar geformuleerd hadden, volgens welke de kollektieve megalietische langgraven in Luristān in de eerste faze van de Oude Bronstijd (2700-2400 v.C.) werden aangelegd, maar nog werden herbruikt, soms na een langdurige tijdspanne, krijgen ditmaal opnieuw bevestiging door de ontdekkingen in een dergelijk gigantisch graf te War Kabud, Mihr (niet verwarren met War Kabud nabij Chavar). Dit graf (9,30 m. lang) werd na zijn aanleg in de eerste faze van de Oude Bronstijd (2700-2400 v.C.) in gebruik genomen. Na een zeer lange afsluitingsperiode werd het graf heropend voor nieuwe bijzettingen, in het begin van de Sassaniedische periode (fig. 123).

De scheiding tussen de onderste laag en de jongere Sassaniedische laag was gevormd door een opvulling (0,60 m. dik) van keien en aarde.

De onderste cultuurlaag B heeft bijzettingen gekend gedurende de gehele Oude Bronstijd. Hierbij werden de vorige begravingen niet steeds gerespecteerd. Kenmerkend voor de Oud-Sumerische en vroeg Akkadische tijd zijn de beschilderde scherven met geometrische versieringen en vazen met horizontaal geplaatste oren. Tot de latere tijd, waarschijnlijk uit de Isin-Larsa en Oud-Babylonische tijd, behoren bekers met kleine ringvoet en een grote kruik met oor, beiden in bleekbruine kleur.

In de laag A, uit het begin van de Sassaniedische periode, troffen we drie schedels met beenderenresten aan. Daarnaast bevonden zich de dodengaven waaronder we speciaal vermelden pelgrimsflesjes in groen geëmailleerde kleiaarde, ijzeren wapens, juwelen, o.m. een gouden hanger, een zilveren spiegel, zilveren spelden, oorringen en zegelringen. Eén dezer ringen bevatte nog de karneoolzegel waarin met de kogelboor een vis en een dolfijn gegraveerd werden. Een halssnoer was samengesteld uit zevenenzestig parels van kornalijn, lapis lazuli, limoniet en uit glaskralen. Daarbij werden twee prachtige muntstukken van de eerste Sassaniedische koning Ardashir I (224-241 n.C.) stichter van de dynastie, gevonden. Deze zilveren drachmen

(2,6 cm. diameter, gewicht 4,20 gr.) vertonen op de vóórzijde de beeltenis van de vorst omgeven door een gestandardiseerde kanonische schriftlegende in het pehlevi met de officiële koningstitulatuur „De Mazdavereerder, de goddelijke Ardashir, koning der koningen van Irān, die afstamt van de goden".

Op Sassaniedische munten staat op de vóórzijde steeds de naam van de

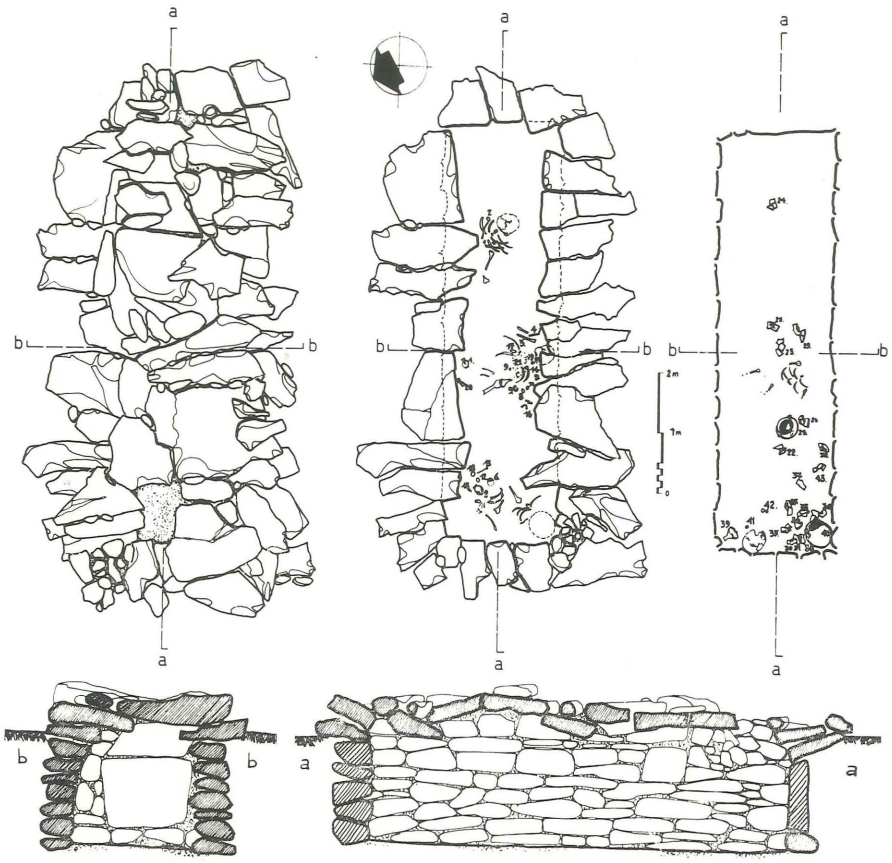

Fig. 123. War Kabud, Mihr. Plattegronden en doorsneden van megalietgraf no. 1 uit de Oude Bronstijd en herbruikt in het begin van de Sassaniedentijd.

koning en zijn beeltenis met de typische kroon; deze kroon was steeds verschillend van die van zijn voorganger en zijn opvolger. Daarom zijn de munten van uitzonderlijk belang voor de datering van de Sassaniedische rotsreliëfs. Sommige koningen, waaronder Ardashir I, droegen verschillende kronen tijdens hun regering. De kroon, afgebeeld op onze muntstukken is

Fig. 124. War Kabud, Mihr. Zilveren drachme van de Sassaniedische koning Ardashir I (224-241 n.C.). Voorzijde: buste van de koning; achterzijde: vuuraltaar met vlam (diam. 2,6 cm.; graf no. 1, Laag A, no. 17).

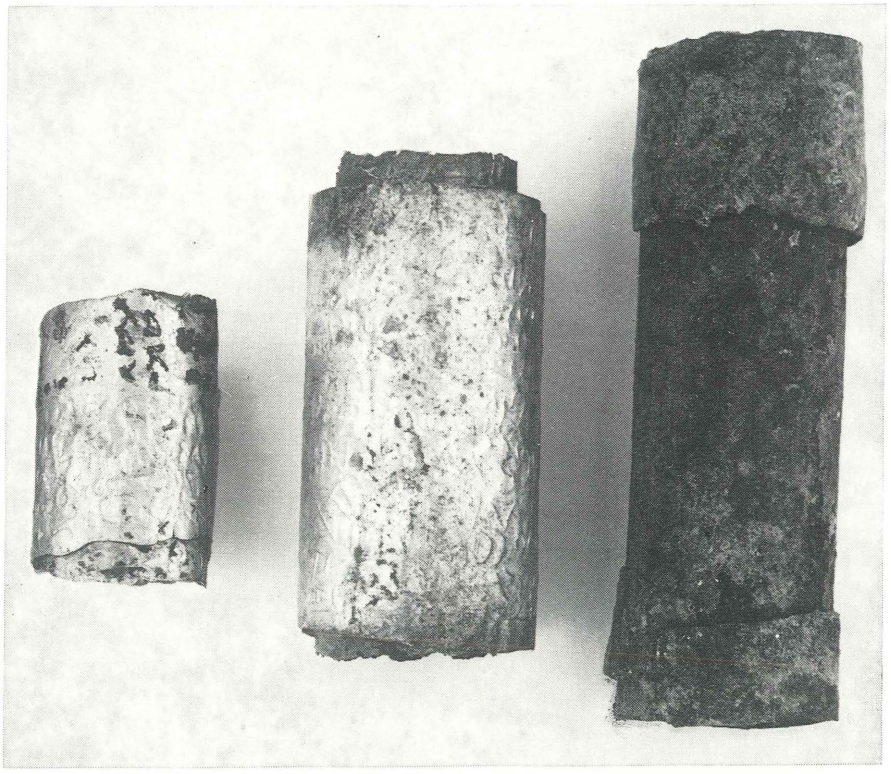

Fig. 125. War Kabud, Mihr. Bronzen kokertje (rechts; h. 5 cm.), waarin zich een opgerold, van inscriptie voorzien, zilveren (midden; h. 3,2 cm.) en gouden (links; h. 1,8 cm.) plaatje bevonden. Begin Sassaniedentijd (3e eeuw n.C.; graf no. 1, laag A, no. 20).

Fig. 126. War Kabud Mihr. Gouden plaatje met opschrift in ontrolde toestand (h. 1,8 cm.; l. 6,3 cm.).

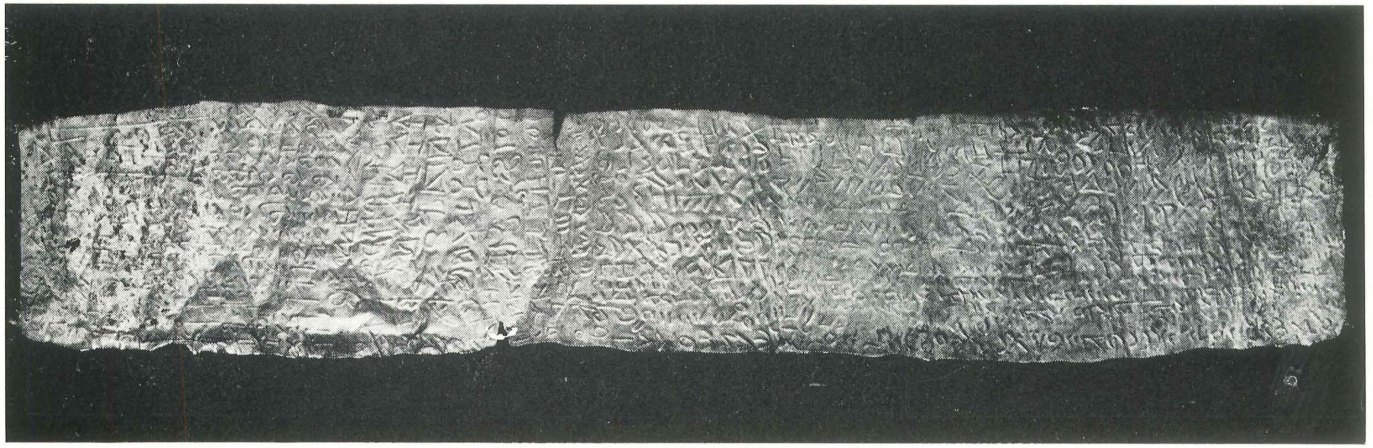

Fig. 127. War Kabud, Mihr. Zilveren plaatje met opschrift na ontrolling (h. 3,2 cm.; l. 17 cm.).

die gedragen door Ardashir I op de rotsreliëfs met investituurtafereel te Fīrūzābād en te Naqsh-i Rustam. Op de keerzijde van deze munten staat, in overeenstemming met de religieuze opvatting van dit vorstenhuis, een alleenstaand vuuraltaar met vlammen. De legende op de achterzijde luidt „vuur van Ardashir" (fig. 124).

De meest ophefmakende ontdekking lag verborgen in een bronzen kokertje van 5 cm. hoogte. Daarin lagen, opgerold rond een houten spil, achtereenvolgens één gouden, één bronzen en één zilveren plaatje. Deze zeer dunne plaatjes (1,5 mm. dik) zijn volledig met opschriften gegraveerd (fig. 125). Na ontrolling door de technische dienst van het Archaeologisch Museum te Teheran, werd vastgesteld dat het gouden plaatje 1,80 cm. hoog en 6,30 cm. lang is, het zilveren plaatje 3,20 cm. hoog en 17 cm. lang (fig. 126, 127); het bronzen plaatje was helaas volledig verpulverd. Alles wijst erop dat men grote waarde hechtte aan de inhoud van deze opschriften, vermits men goud en zilver gebruikte in plaats van papyrus als schrijfmateriaal. Afbeeldingen van deze opschriften werden aan verscheidene specialisten voorgelegd en hun onderzoek is nog steeds aan de gang. Men kan slechts mededelen dat deze teksten een cryptogram uitmaken, waarin meerdere letters verwant zijn aan die van het Manichees alfabet; maar men vindt er ook Griekse, Palmyreense en Mandeese letters, naast pictogrammen. Voorlopig kunnen deze opschriften nog niet ontcijferd worden.

Het belang van de Sassaniedische bijzettingen in dit graf wordt nog onderschreven door de overlevering van de naam van de godheid Mihr (= Mitra) in de moderne dorpsnaam en door de ontdekking van ruïnes van een Sassaniedische site op 5 km. van Mihr. Deze ruïnes bevatten o.m. de overblijfselen van een Sassaniedische vuurtempel of Chahār Tāq. Dit vuurtempeltype, zeer verspreid tijdens de Sassaniedische periode, werd nog niet in Luristān aangetroffen. Bij de inval der Arabieren werd de Sassaniedisch-Zoroastrische staatskerk immers opgeheven en vele vuurtempels, vooral in West-Irān ontmanteld en vernietigd. Toch ontdekten we nog de ruïnes van een tweede Chahār Tāq, nl. nabij het tentenkamp Pusht-i Arisht op de flanken van de Kabir Kūh bergketen.

De prospectietocht in deze streek van de Pusht-i Kuh heeft aldus belangrijke resultaten opgeleverd:

1. De aanwezigheid tot diep in het binnenland van de Luristān van megalietische kollektieve langgraven uit de Oude Bronstijd, waarvan sommige dodengaven nauwe verwantschap met Mesopotamisch materiaal vertonen. Daardoor krijgen we opnieuw bevestiging van de belangrijke bij-

drage die Luristān tot de ontwikkeling van de metallurgie in Susiana en Mesopotamië geleverd heeft.

2. De bevestiging dat al deze kollektieve megalietgraven aangelegd werden tijdens de eerste faze van de Oude Bronstijd, d.w.z. in de Oud-Sumerische periode, en dat zij opnieuw werden gebruikt in latere perioden, tot zelfs in de Sassaniedentijd.
3. De vaststelling van een nieuw constructief element in de afdekking van de megalietgraven door kalksteenblokken schuin tegenover elkaar te plaatsen. Dit graftype met zadeldak was dus meer dan een anderhalf millennium vóór de inval der Iraniërs reeds bekend.
4. De ontdekking van typische Luristānbronzen in hun oorspronkelijk archeologische samenhang, en de datering van een nieuwe, tot hiertoe onbekende cultuurfaze van de Luristānbronzen in de Vroege IJzertijd (± 1200-1000 v.C.).

Bijgevolg zullen onze archeologische onderzoekingen in Luristān zich vooral richten op opgravingswerk op de nekropolen van deze periode, met daarbij systematische prospectietochten in ondoorvorste streken. Aldus hopen we het complex probleem van de Luristānbronscultuur volledig te kunnen achterhalen en op te helderen.

L. VANDEN BERGHE

ARAMESE INSCRIPTIES UIT HATRA

De vondsten

De ruïnes van de stad Hatra, tegenwoordig el-Ḥadr geheten, liggen plm. 97 km. ten Z.W. van Mossoul en plm. 50 km. ten N.W. van de plaats waar eens het oude Assur lag. De Duitse archeologen, die van 1907-1911 in Assur opgravingen verrichtten, hebben van de nabijheid van de grote ruïnes van Hatra gebruik gemaakt om er telkenjare gedurende een aantal dagen terreinonderzoek te doen. De resultaten daarvan zijn neergelegd in twee monumentale banden van W. ANDRAE, *Hatra, nach Aufnahmen von Mitgliedern der Assur-Expedition der Deutschen Orient-Gesellschaft* (WVDOG 9, Leipzig 1908; WVDOG 21, Leipzig 1912). In de eerste band werden enkele inscripties gepubliceerd, die door S. RONZEVALLE (*Al-Mašriq* 15, 1912, pp. 509-522) en P. JENSEN (*Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* No. 60, Juli 1920, SS. 47-51) werden bewerkt, voorzover de uiterst gebrekkige publicatie dat toestond. JENSEN spreekt van 'geringfügigen Inschriften an den Wänden des Palastes von Hatra' en daarmee is waarlijk niets teveel gezegd. Het zijn een vijftal memento-teksten, beginnend met

het stereotype 'herdacht zij...' en een bijschrift bij een standbeeld, waarin de naam van de beroemde koning Sanatruq voorkomt.

Sedertdien bleef het een aantal decenniën stil rond de stad Hatra. Weliswaar publiceerde J. JORDAN in 1942 een korte geschiedenis van de stad: J. JORDAN, *'Der Kampf um Hatra'* (*Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, No. 79, August 1942, SS. 8-24), maar in die tijd werden de gemoederen te zeer beheerst door een andere Kampf, dan dat dit specimen van nationaal-socialistische geschiedschrijving veel aandacht trok. De publicatie van JENSEN was zelfs zozeer onopgemerkt gebleven, dat DU MESNIL DU BUISSON, die in 1938 en 1939 palmyreense inscripties uit Doura-Europos publiceerde, niet opmerkte, dat daaronder enkele hatrese waren, hoewel JENSEN een schrifttabel had gegeven (DU MESNIL DU BUISSON, *Inventaire des inscriptions palmyréniennes de Doura-Europos*, Paris 1938, pp. 38s.; *idem*, *Syria* 19, 1938, p. 383; cf. A. CAQUOT, *Syria* 30, 1954, pp. 244ss.)

De stilte werd verbroken doordat op 3 maart 1951 de Iraakse Oudheidkundige Dienst opgravingen begon in de ruïnes van Hatra, waarbij naast een groot aantal sculpturen ook vele inscripties werden ontdekt en gepubliceerd, voornamelijk door FUAD SAFAR, de leider van de opgraving. Een vroeger nummer van *Phœnix* informeert uitvoerig over de sculpturen (D. HOMÈS-FREDERICQ, *'Hatra'*, *Phœnix* XI/1, 1965, pp. 221-232; cf. D. HOMÈS-FREDERICQ, *Hatra et ses sculptures parthes. Études stylistique et iconographique*, Ned. hist.-archaeol. Inst. te Istanbul, 1963). Enkele historische gegevens mogen hier kort worden vermeld om het juiste kader voor de inscripties aan te geven.

Hatra werd gesticht in de seleuciedische tijd, maar van haar oudste geschiedenis weten we niets. Zij was een typische parthische stad, die de Arsacieden steunde in hun strijd tegen de Romeinen. Misschien in ruil daarvoor bezat de stad een grote onafhankelijkheid, die nog werd versterkt doordat ze het religieuse en politieke centrum vormde voor de woestijnbewoners, zonder wier hulp de strijd tegen de Romeinen niet was te voeren. Welk een geweldige macht de stad kon ontplooien ervoeren de Romeinen tot tweemaal toe. In 117 ondernam keizer Trajanus een straf-expeditie tegen alle steden in Syrië en Mesopotamië, die de Parthen hadden gesteund, maar hij was niet bij machte Hatra in te nemen. Bij muslimse auteurs vinden we als naam van de koning, die de Romeinen weerstond, Sâṭirûn, vermoedelijk een verbastering van de naam Sanatruq, die door een hatrees koning in de eerste helft van de 2de eeuw A.D. werd gedragen en wiens naam reeds door JENSEN in een inscriptie werd herkend. Septimius Severus verging het in 198 en 199 niet beter; ook hij kon Hatra niet innemen, hoewel hij het tot tweemaal toe probeerde, belust als hij was op de tempelschatten van de

stad. Toen de heerschappij van de Parthische Arsacieden in 226 A.D. werd opgevolgd door die der perzische Sassanieden, ging de stad Hatra vermoedelijk een bondgenootschap aan met de Romeinen om de Sassanieden te bestrijden. Zo groot was de aanhankelijkheid van de stad aan de Parthische dynastie! Uit deze tijd dateren een 3-tal latijnse inscripties, die in Hatra werd gevonden: D. OATES, *'A Note on three Latin Inscriptions from Hatra'* (*Sumer* 11, 1955, pp. 39-43); A. MARICQ, *'Les dernières années de Hatra: l'alliance romain'* (*Classica et Orientalia*, Paris 1965, pp. 17-25). Omstreeks 240 wordt de stad door verraad ingenomen door de perzische koning Shapur I, die haar grondig plunderde. Bij de Iraakse opgravingen zijn nl. hoegenaamd geen metalen voorwerpen gevonden; die behoorden tot de krijgsbuit van de veroveraar. Hatra werd kort daarna door een aardbeving getroffen, wat het ontvolkingsproces in de hand werkte. Wanneer Ammianus Marcellinus in 364 langs de stad trekt met een romeins leger, beschrijft hij deze als sinds lang verlaten.

Het gevolg hiervan is, dat nu een zuiver parthische stad onder het zand vandaan komt, die geen andere cultuurperiode meer heeft gekend i.t.t. een stad als Palmyra, wier bloeiperiode ongeveer gelijktijdig is met die van Hatra en die daar velerlei kenmerken mee gemeen heeft. De hatrese inscripties zijn ongeveer gelijktijdig met de palmyreense, de oud-syrische uit Edessa en omstreken, en de nabatese, en vormen daarmee tesamen de late uitlopers van het rijks-aramees in de vorm van de laat-aramese epigrafiek. Het aramees, dat immers sedert het einde van de assyrische periode in Mesopotamië verbreid was, werd tijdens de heerschappij van de Achaemeniden de officiële taal van het hele Nabije Oosten. De hellenistische periode, die begon met Alexander de Grote's veroveringstochten, drong het aramees terug ten gunste van het grieks, dat nu de officiële schrijftaal werd, waarnaast het aramees als gesproken volkstaal in gebruik bleef. Vermoedelijk hebben zich in die tijd allerlei dialectische verschillen ontwikkeld, hoewel daarvan in de geschreven taal weinig is te bespeuren. Telkens wanneer een aramees sprekend volk zich zelfstandig maakte t.o.v. de Seleucieden en een autonome staat stichtte werd het gesproken aramees weer verheven tot het niveau van officiële taal en dus weer veel vaker geschreven. Dat het grieks daarnaast bleef bestaan, is duidelijk door de vele bilingue inscripties b.v. in Palmyra. Deze ontwikkeling zien we in Palmyra, in het rijk der Nabateeërs, in Oshroëne met zijn hoofdstad Edessa, in Adiabene, in Characene en in Hatra. De orthografie is in al deze gebieden tot op grote hoogte nog gelijk aan die van het Rijksaramees, de officiële geschreven taal van het Achaemenidenrijk. De hatrese inscripties, die sedert 1951 tot een aantal van 280 werden gepubliceerd, behoren in dit kader. Enerzijds vergroten ze onze kennis van de laat-aramese

epigrafiek, een uitloper van het rijksaramees, anderzijds zijn ze met de gevonden sculpturen onze voornaamste bronnen voor de kennis van de hatrese cultuur en geschiedenis.

Het centrum van de Iraakse opgravingen vormde een grote ommuurde rechthoek in het midden van de stad gelegen en het gebied daaromheen. Deze ommuurde rechthoek werd door ANDRAE het 'Grote Paleis' genoemd, maar is in werkelijkheid het centrale tempelcomplex van de stad. Daarbuiten lagen nog een groot aantal tempels — tot op heden zijn er 11 blootgelegd — en de huizen van de aristocraten. Dit alles bevond zich op een cirkelvormig bebouwd areaal met een middellijn van plm. 1½ km. door een dubbele muur met vele bastions omgeven. Daar het centrale tempelcomplex en de tempels daaromheen allereerst werden opgegraven stammen alle inscripties uit de tempels of staan op objecten, die daar zijn gevonden, b.v. beelden van koningen, priesters en militairen, zodat het religieuze element verre overheerst. Het oostelijk deel van de stad werd ingenomen door de begraafplaatsen, maar daar is tot op dit moment nog niet gegraven, zodat funeraire epigrafiek, het merendeel van de palmyreense en oud-syrische inscripties, tot op dit ogenblik geheel ontbreekt.

Al spoedig na het begin der opgravingen publiceerde FUAD SAFAR de eerste 27 inscripties (*Sumer* 7, 1951, pp. 170-184), alle stammend uit het centrale tempelcomplex of uit de tempel van Baᶜal Shamîn, die grensde aan de westelijke zijnde van dit complex. Het volgende jaar volgden de inscripties 28-42, grotendeels stammend uit het heiligdom no. 5, met daarnaast enkele uit no. 3 en 4 (*Sumer* 8, 1952, pp. 183-195). Aangezien deze eerste publicatie in het arabisch verscheen, maakte R. CAQUOT deze inscripties in *Syria* voor een niet-arabisch lezend publiek toegankelijk (A. CAQUOT, *'Nouvelles inscriptions araméennes de Hatra'*, (*Syria* 29, 1952, pp. 89-118; *idem*, *Syria* 30, 1953, pp. 234-244). FUAD SAFAR zelf publiceerde deze eerste 42 inscripties nog eens in het engels (*Sumer* 9, 1953, pp. 7-20), terwijl OLUF KRÜCKMANN de eerste 27 nog eens in het duitse publiceerde (*'Die neuen Inschriften von Hatra'*, *Archiv für Orientforschung* 16, 1952-53, SS. 141-148). SAFAR gaf in datzelfde jaar 1953 de inscripties 43-57 uit, stammend uit het tempelcomplex en de heiligdommen 3, 6 en 8 (*Sumer* 9, 1953, pp. 240-249; A. CAQUOT, *Syria* 32, 1955, pp. 49-58), terwijl hij in 1955 de no's 58-78 liet volgen uit de heiligdommen 8 en 10 (*Sumer* 11, 1955, pp. 3-14; A. CAQUOT, *Syria* 32, 1955, pp. 261-271). Het duurde tot 1961 voordat nieuwe teksten werden gepubliceerd, nu uit het heiligdom no. 11, gewijd aan de god Nergal. Het zijn enkele grotere inscripties o.a. op de sokkels van standbeelden en een aantal kleine memento-teksten, tesamen de no's 70-105 (*Sumer* 17, 1961, pp. 9-52; A. CAQUOT, *Syria* 40, 1963, pp. 1-11; CAQUOT

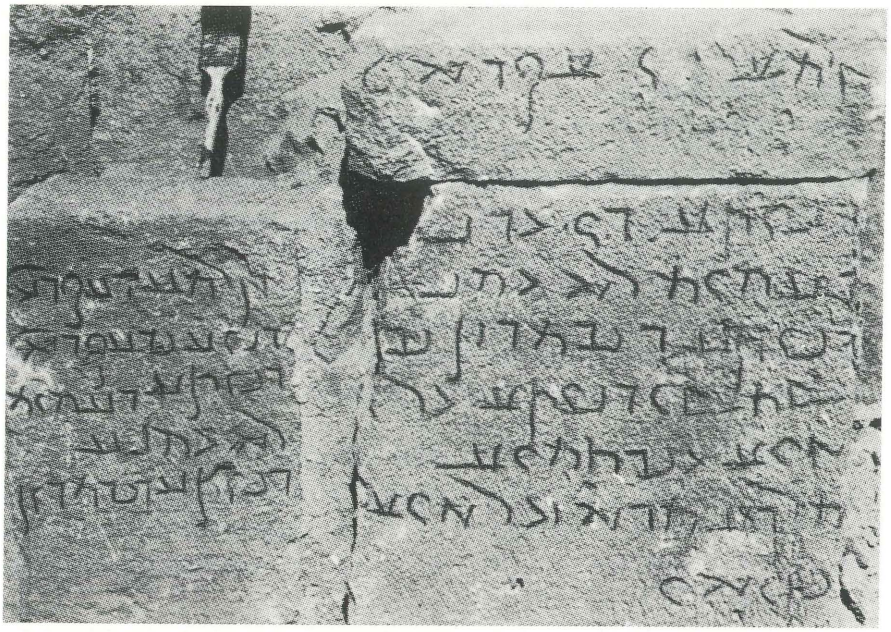

Fig. 128. Twee inscripties op de sokkels van twee beelden van een zekere Aphrahates, gevonden in de tempel van *Bar Marên*. Deze Aphrahates was bestuurder (*rbyt'*) van het gebied rond Hatra, aangeduid als Arab; de beelden werden opgesteld door *ᶜQB'*, de beheerder (*rbyt'*) van *Bar Marên* (inscripties no. 223 en 224).

voegde aan zijn heruitgave een bewerking toe van de inscripties van Saᶜadiya, 25 km. ten O. van Hatra gelegen, en van Qabr Abu Nayf, in de buurt van het oude Assur, gevolgd door een nieuwe interpretatie van de inscriptie no. 23). De no's 106-206, grotendeels memento-teksten uit het centrale heiligdom, volgden in 1962 (*Sumer* 18, 1962, pp. 21-64; A. CAQUOT, *Syria* 41, 1964, pp. 251-272). J. TEIXIDOR publiceerde in 1964 een aantal inscripties van de muur, die loopt achter de tempel van de god Šamaš, no's 207-213, grotendeels memento-teksten (J. TEIXIDOR, '*Aramaic Inscriptions of Hatra*', *Sumer* 20, 1964, pp. 77-82). SAFAR zelf publiceerde in 1965 nog eens 18 grotendeels kleine teksten (*Sumer* 21, 1965, pp. 31-43) genummerd van 213-230. CAQUOT's taak werd toen overgenomen door R. DEGEN, die een duitse bewerking verzorgde (R. DEGEN, 'Neue aramäische Inschriften aus Hatra (Nr. 214-230)', *Die Welt des Orients* 5, 1970, SS. 222-233). In een aanhangsel (SS. 234-236) gaf DEGEN een aantal correcties op lezingen van eerder gepubliceerde inscripties, die echter alle reeds veel vroeger waren gemaakt door J. T. MILIK in een numismatisch artikel (J. T. MILIK, '*A propos d'un atelier monétaire d'Adiabène: Natounia*', *Revue Numismatique* VIᵉ

Série 4, 1962, pp. 51-58). De laatst verschenen band van *Sumer* bevat de no's 231-280 (*Sumer* 24, 1968, pp. 3-32; verschenen in 1970), terwijl hopenlijk nog vele teksten zullen volgen. Onder deze laatste inscripties bevinden zich als no. 232 een aantal altaarteksten, zoals er reeds eerder waren gepubliceerd door J. TEIXIDOR (*'The Altars found at Hatra'*, *Sumer* 21, 1965, pp. 85-92).

Een grote belemmering voor een juiste interpretatie van de gevonden teksten is het grotendeels ontbreken van verantwoorde opgravingsverslagen, waarin precies wordt aangegeven, waar de teksten, altaren, standbeelden e.d. zijn gevonden en waar de verschillende objecten thuishoren. Blijkens de korte mededelingen in het voorwoord van de laatste jaargangen van *Sumer* wordt alle aandacht gegeven aan de restauratie van de tempels (*Sumer* 21, 1965, p. 7; 22, 1966, p.d; 23, 1967, pp. c-e; cf. J. KRUNIĆ, *'Hatra: L'architecture des temples au centre de la ville: questions relatives à leur reconstitution'*, *Revue Archéologique* 1964, pp. 7-32), terwijl hoegenaamd geen nieuwe gravingen worden ondernomen. Vermoedelijk is slechts 1/5 deel van al het gevondene gepubliceerd (schriftelijke mededeling van mevrouw D. HOMÈS-FREDERICQ 24-3-1970); waarschijnlijk ligt dit percentage voor de inscripties gunstiger, maar het is toch te verwachten, dat het totale aantal nog aanzienlijk zal toenemen, vooral wanneer nieuwe gravingen worden ondernomen.

De bewerking van de inscripties

Zoals te verwachten is met de publicatie van nieuwe teksten, gaven de inscripties van Hatra aanleiding tot allerlei onderzoekingen, historische, godsdiensthistorische en linguistische, terwijl allerlei voorstellen werden gedaan voor andere en soms betere lezingen. A. CAQUOT (*Syria* 29, 1952, pp. 105-118) behandelde reeds summier de voornaamste onderwerpen, t.w. het schrift en de taal, de historische betekenis van de gevonden teksten en hun belang voor de kennis van de godsdienst. Het schrift is verwant met dat van andere teksten, die gevonden zijn in een gebied ten Westen van de bovenloop van de Tigris, o.a. het parthisch perkament van Avroman, de inscripties van

Fig. 129. Afbeelding van inscriptie no. 272, waarin *NŠRW* wordt genoemd als de bouwer van het grote tempelcomplex en zijn kleinzoon, *ʿBD'LH'*, als de vernieuwer van de gebouwen.

Hassan Kef, van Sari en die van Assur. Dit schrift is een uitloper van het aramese cursief en bezit een aantal locale varianten. Het is verwant met het schrift van de oud-syrische inscripties en met het palmyreense cursief. Speciaal JACQUELINE PIRENNE (*'Aux origines de la graphie syriaque'*, *Syria* 40, 1963, pp. 101-137) heeft de door CAQUOT opgestelde thesen aan een nader onderzoek onderworpen in een breder kader en juist bevonden. Dezelfde CAQUOT gaf ook een schets van de grammaticale eigenaardigheden van de teksten, voorzover de beknoptheid daarvan dat toelaat. De langste tekst, no. 79, telt immers slechts 14 regels en het merendeel der inscripties is veel korter. Hij concludeert dat de taal het meest verwant is met het syrisch en verder een aantal eigenaardigheden heeft, die kenmerkend zijn voor dit 'araméen barbare' (A. CAQUOT, *'L'araméen de Hatra'*, *GLECS* IX, 1960-1963, pp. 87-89; cf. R. DEGEN, *'Die Genitivverbindung im Aramäischen der Hatra-Inschriften'*, *Orientalia* 36, 1967, SS. 76-80), die ook worden aangetroffen in het palmyreens.

Het ligt voor de hand, dat vele geleerden hun krachten hebben beproefd op een betere lezing en interpretatie van de soms duistere teksten. CAQUOT verbeterde vele lezingen van SAFAR; MILIK in zijn eerder genoemde artikel verhelderde vele problemen en ook R. DEGEN bracht goede correcties aan. Hetzelfde kan niet altijd worden gezegd van het werk van F. ALTHEIM en RUTH STIEHL op dit gebied. Zij gaven nieuwe lezingen en vertalingen van de inscripties 1, 4, 5, 6, 9, 16, 20, 21, 25, 26, 52 en 56, die geen van allen als juist kunnen worden beschouwd (F. ALTHEIM-R. STIEHL, *Die Araber in der Alten Welt*, II, Berlin 1965, SS. 191-204). Later wijdden ze zich nog aan een interpretatie van inscriptie no. 79, waarvan hetzelfde moet worden gezegd; ook hun visie op een aantal kleinere teksten is niet steeds overtuigend, zodat ze daarin door niemand worden gevolgd (F. ALTHEIM-R. STIEHL, *Die Araber in der Alten Welt*, IV, Berlin 1967, SS. 243-305).

H. DONNER en W. RÖLLIG hebben in hun bekende verzamelwerk van kanaänietische en aramese inscripties ook 21 teksten uit Hatra opgenomen, waarbij ze doorgaans A. CAQUOT volgden in diens lezing en interpretatie (H. DONNER-W. RÖLLIG, *Kanaanäische und aramäische Inschriften* I, SS. 47-49; II, SS. 294-304, 2te Aufl., Wiesbaden 1966-68). Ook H. INGHOLT gaf 21 Hatra-inscripties opnieuw uit, waarbij hij eveneens afging op de lezingen van CAQUOT (H. INGHOLT in *An aramaic Handbook*, I/1, Wiesbaden 1967; cf. de recensie van R. DEGEN en de daarin aangebrachte correcties, *ZDMG* 119, 1969, S. 174). Belangrijke verbeteringen in de lezingen t.o.v. het werk van SAFAR en CAQUOT werden aangebracht door B. AGGOULA, die alle facsimiles opnieuw bestudeerde en, naar het lijkt, ook toegang had

tot de originelen (B. AGGOULA, *'Remarques sur les inscriptions hatréennes'*, *Berytus* XVIII, 1969, pp. 85-104; verschenen in augustus 1970).

Naast deze grotere publicaties werden allerlei inscripties apart behandeld in een historisch of godsdiensthistorisch verband. H. INGHOLT zette daarvoor het bestek uit in een publicatie uit 1954, waarin hij, zich baserend op de eerste 42 teksten en de gepubliceerde sculpturen, een schets gaf van de hatrese religie als een synkretistisch geheel van hellenistische, semietische en parthische elementen (H. INGHOLT, *Parthian Sculpturen from Hatra. Orient and Hellas in Art and Religion*, New Haven 1954). J. HOFTIJZER gaf een synthese van de godsdienstige verschijnselen, waarbij hij zich hoofdzakelijk op de eerste 213 teksten baseerde (J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica*, Leiden 1968, pp. 51-61); materiaal, dat na maart 1966 verscheen is niet meer verwerkt. Het ligt in de bedoeling van R. DEGEN alle inscripties van Hatra, die tot dusverre gepubliceerd zijn in een andere, zakelijke en zo mogelijk chronologische volgorde opnieuw uit te geven met een korte grammatica en indices in een nieuw te verschijnen „Ephemeris für semitische Epigraphik"; deze band zal in het voorjaar van 1971 verschijnen (schriftelijke mededeling van R. DEGEN in een brief van 29-7-1970). Schrijver dezes heeft een monografie over de religie van Hatra in voorbereiding.

De inscripties en de geschiedenis van Hatra

In de inscripties worden verschillende koningen genoemd, die over Hatra hebben geregeerd en wier beelden in de tempels van de stad werden opgesteld, doorgaans door andere hoogwaardigheidsbeklеders, die dat deden voor het welzijn van henzelf of anderen. De twee voornaamste koningen heten beide Sanaṭruq en van hen zijn een groot aantal beelden en inscripties waarin hun naam wordt genoemd. Ze worden van elkaar onderscheiden doordat de één wordt aangeduid als 'Sanatruq zoon van NṢRW, de Heer', en de ander als 'Sanatruq de koning, zoon van koning Abdusimya'. De grootvader van de eerste koning Sanatruq heet NŠRYHB (inscr. 194) en hij heeft vermoedelijk een zoon, die NYHR[2] heet (inscr. 139; 198). De tweede Sanatruq, zoon van Abdusimya, is gehuwd met BTSMY[2] en heeft een zoon, die eveneens Abdusimya heet en wordt aangeduid als de *pšgrb'*, een parthische term voor troonopvolger. Een dochter van deze koning heet DWŠFRY, van wie een prachtig beeld is gevonden (inscr. 36). Zo kennen we een deel van de stamboom van twee koningen van Hatra, beide Sanatruq beheten (cf. A. MARICQ, *'Hatra de Sanatruq'*, *Classica et Orientalia*, Paris 1965, pp. 1-16). Doorgaans dateert men deze koningen volgens de seleuciedische jaartelling, die begint in 312 v. Chr. In inscriptie 82 wordt het jaartal 388 genoemd in verband met koning Sanatruq, de zoon van NṢRW, de heer. Deze Sanatruq

zou dan geregeerd hebben omstr. 76/77 A.D., terwijl zijn vader nog geen koning was, slechts 'Heer'. Deze titel kan een religieuze zijn, maar tevens een aanduiding zijn van een sheich der arabieren. Een ander veel voorkomend jaartal is 449, in welk jaar het beeld van DWŠFRY werd opgesteld, evenals andere beelden (inscr. 80). Datzelfde jaar werden ook restauratiewerkzaamheden aan de grote tempel uitgevoerd, door ABD'LH', de kleinzoon van NṢRW, de Heer, volgens een der laatst gepubliceerde inscripties, no. 272, waarin tevens staat vermeld, dat deze NṢRW verantwoordelijk is voor de bouw van de grote tempel. J. TEIXIDOR, afgaand op gegevens van Dio Cassius, die meedeelt, dat Hatra ten tijde van de belegering door Trajanus een onbelangrijke stad was zonder veel verfraaiing i.t.t. de toestand aan het einde van de 2de eeuw, toen Septimius Severus de stad trachtte in te nemen, stelde voor, niet de seleuciedische tijdrekening toe te passen op de hatrese teksten, maar de arsaciedische. Ook de schriftvormen voeren hem tot deze conclusie. In dat geval is 388 niet het jaar 76/77 A.D., maar 140 A.D. (J. TEIXIDOR, *'Notes hatréennes 4: Sur l'ère en usage à Hatra'*, *Syria* 43, 1966, pp. 94-97). Koning Sanatruq I zou dan omstr. 140 A.D. hebben geregeerd, terwijl zijn vader nog geen koning was. Deze hypothese heeft zeer veel aantrekkelijks. Volgens deze berekening is het jaar 449 identiek aan 202 A.D., een jaar waarin verscheidene beelden werden opgericht en de tempel gerestaureerd. Dit jaar volgt direct op de nederlaag van Septimius Severus, waarna er alle reden was grote eerbewijzen te verlenen aan de koning, die de stad had gered, t.w. Sanatruq II, van wie een onevenredig groot aantal beelden is gevonden, tenminste 5. In een aantal teksten heet hij de 'glorierijke' of de 'overwinnende' (*zky'*) en dit epitheton kan slaan op zijn overwinning op de Romeinen, waarvan de echo tot in de muslimse geschiedschrijving heeft doorgeklonken. Bovendien zou dit een verklaring kunnen geven voor het feit, dat bij toepassing van de seleuciedische tijdrekening geen enkel gedateerd monument voorkomt ná 137, terwijl Hatra juist daarna nog 100 roemvolle jaren beleefde. Een tekst op een sokkel van een beeld van Sanatruq II luidt b.v. (inscr. 229a):

> *„beeld van koning Sanatruq*
> *de overwinnende en weldoener, zoon van Abdusimya,*
> *de koning, dat voor hem oprichtte .....*"

Deze koning Sanatruq wordt ook koning van de 'Arab' genoemd (inscr. 195, 198, 203). Hiermee wordt vermoedelijk het territoir van Hatra aangeduid, waarover de koning jurisdictie had, evenals over de bewoners van de steppe. (cf. J. TEIXIDOR, *'Notes hatréennes 2: L'inscription de Hatra no. 79'*, *Syria* 41, 1961, pp. 280-284).

Uit de teksten blijkt bovendien, dat Hatra verbindingen onderhield met allerlei streken in de nabijheid van de stad of verder weg gelegen. In 1957 werd een inscriptie ontdekt in het gebied van de wadi Saᶜadiya, 25 km. ten Oosten van Hatra. Het is een wijninscriptie van een tuin en altaar van de god Marilahê van Qarqabeš en van een tuin van de god Nergôl (= Nergal) van Ḥašpiša. Deze beide plaatsen liggen respectivelijk in de buurt van Diarbekir en van Nisibis in de nabijheid van de zgn. koninklijke weg der Perzen, die liep van Adiabene ten Oosten van de Tigris naar Nisibis en Amida. (J. TEIXIDOR, *'Notes hatréennes 1, Syria* 41, 1964, pp. 27v-279). Deze route is vermoedelijk meer gebruikt door de bevolking van Hatra dan de nomadenroute, die liep van Maškane aan de Tigris over Assur en Hatra dwars door de woestijn naar Hierapolis. Het is bijzonder opmerkelijk, dat in deze hatrese inscriptie gesproken wordt over de god Marilahê, wiens verering verder nog wordt gevonden in Edessa en Sumatar, halverwege Edessa en Harran.

Ook Adiabene heeft relaties onderhouden met Hatra, die van dien aard waren, dat een beeld van een koning van Adiabene werd opgesteld in het heiligdom van Hatra. In inscriptie no. 21, een tekst op de sokkel van een marmeren beeld, dat stond tegen de westelijke muur van de grote hof van de tempel van Baᶜal Shamîn, wordt de naam genoemd van koning 'ᵓTLW NTWNᵓŠRYᵓ, vereerder van de god, gezegende van de god, die .....'. MILIK heeft verondersteld, dat het hier ging om een koning van Adiabene (J. T. MILIK, *'A propos d'un atelier monétaire d'Adiabène: Natounia'*, *Revue Numismatique* VIe, Série IV, 1962, pp. 51-58), welke these verder is uitgewerkt door TEIXIDOR (J. TEIXIDOR, *'The Kingdom of Adiabene and Hatra'*, *Berytus* 17, 1967-68, pp. 1-11). Deze laatste zag in koning ᵓTLW koning Izates van Adiabene, die zich volgens de joodse geschiedschrijver Josephus tot het Jodendom had bekeerd. De naam Izates is volgens hem een variant van het parthische woord *azada* = 'vrij, edel', terwijl ᵓTLW in verband zou staan met de arabische stam *ᵓaṯala* = 'van adelijke afkomst zijn', zodat de naam ᵓTLW de vertaling zou zijn van de naam Izates in het aramese dialect van Hatra. Volgens TEIXIDOR zou Hatra in de 1e eeuw A.D. tot het grondgebied van Adiabene hebben behoord, dat zich in die tijd uitstrekte tot Nisibis. De koning van Adiabene zou een plaats hebben verkregen onder de 'voorvaderen', die in Hatra een officiële cultus hadden, evenals b.v. in Doura-Europos, zodat daardoor voldoende basis was gegeven voor het opstellen van zijn beeld meer dan 100 jaar na zijn dood. AGGOULA (*'Remarques sur les inscriptions hatréennes'*, *Berytus* 18, 1969, p. 89) acht het zeer onwaarschijnlijk, dat ᵓTLW een koning van Adiabene is, wel daarentegen van een ander niet nader te bepalen plaats. Zekerheid is hier nog niet te

verkrijgen. Wel is opmerkelijk, dat dit beeld van een vreemde koning werd opgesteld in de tempel van Baᶜal Shamîn, een god, die een enigszins afzonderlijke plaats inneemt naast de andere goden in Hatra en de epitheta draagt van 'de god', 'de grote god', 'schepper der aarde'. In Palmyra was de cultus van Baᶜal Shamîn een aangelegenheid van een bepaalde stam en men kan zich afvragen, of hetzelfde ook in Hatra het geval was. Baᶜal Shamîn zou dan speciaal verering hebben ontvangen van niet in Hatra wonende stammen, voor wie de stad een religieus centrum vormde. In ieder geval is een vergelijkende studie van de cultus van Baᶜal Shamîn in Palmyra en in Hatra gewenst. Dit brengt ons naar het terrein der religie, waarop de meeste inscripties betrekking hebben.

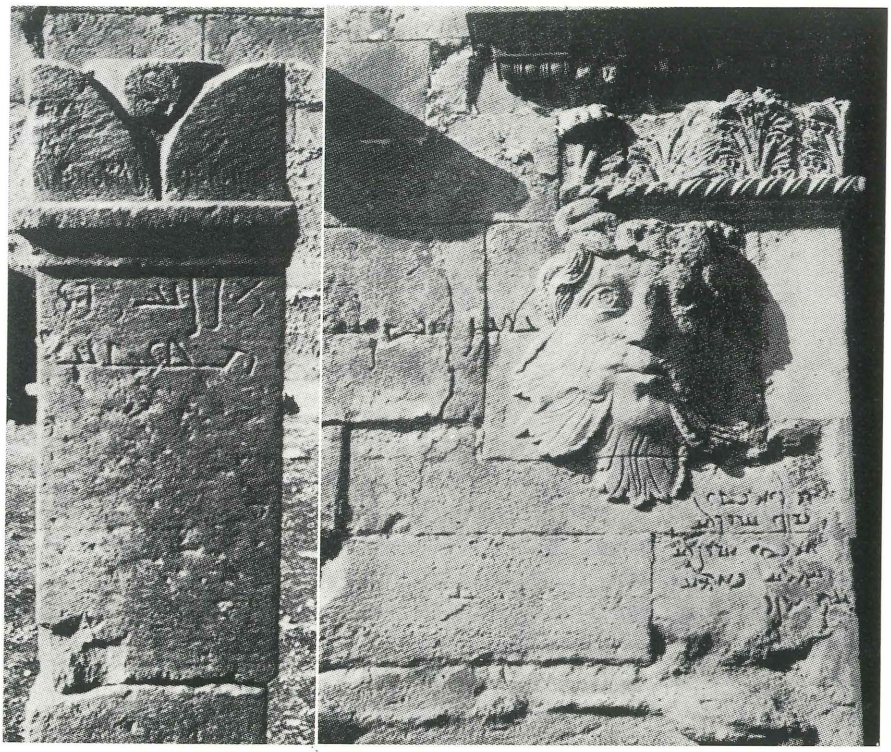

Fig. 130. Links: het altaar van *QŠYŠ'*, zoals de inscriptie luidt. In de Hatrese tempels werden vele altaren geplaatst als wijgeschenken. De naam *QŠYŠ'* betekent „oudste" of „priester"; of is het hier geen eigennaam maar een titel? Rechts: Een Medusakop met daaronder inscriptie no. 106, in een kamer in het zuidelijke gedeelte van het centrale temeplcomplex. De inscriptie luidt: „*ZBYDW* en *YHBŠY* / zonen van *BRNNY*, de architect / zoon van *YHBŠY*, de architect / die de god in de droom / heeft onderricht". De zonen waren beeldhouwers zoals uit inscripties no. 1 en 46 blijkt, die de godheid *Maran* tijdens hun slaap instrueerde.

De religie van Hatra

De opgravingen hebben tot dusverre bijna uitsluitend tempels blootgelegd, een groot aantal beelden en steles van goden en godinnen aan de dag gebracht, benevens beelden van koningen, priesters en militairen. Het geheel maakt de indruk een politiek en religieus centrum te hebben gevormd, waar de heiligdommen een religieuse, politieke en economische rol hebben gespeeld. In de tempels plaatste men de beelden van 'very important persons' voor eigen en anderer welzijn, zodat deze beelden a.h.w. de snijpunten vormen in een ingewikkeld netwerk van politiek-sociale verhoudingen, waarin de verschillende partners bezig waren elkaars status te verhogen. Zoals bekend immers, verhoogt het geven van iets, i.c. het oprichten van een beeld, de status van de ontvanger en van de gever.

Het centrum van de cultus in Hatra werd gevormd door de hatrese triade, bestaande uit Maran = Onze Heer, Martan = Onze Vrouwe, en Bar Marên = Zoon van Onze Heren (d.w.z. van Maran en Martan). Maran is enerzijds identiek aan Šamaš, de zonnegod, zoals b.v. blijkt uit de inscr. 280, een bijschrift bij een godenstandaard of semeion, waar Bar Marên de zoon van de god Šamaš wordt genoemd. In inscr. 107 staat te lezen dat een zekere Gadi, zoon van Abigad de tempel van Šamaš, de grote god en weldoener, heeft vergroot. Deze tempel heeft Bar-Marên voor zijn vader Šamaš gebouwd, aldus de tekst. Anderzijds wordt Šamaš soms onderscheiden van de goden van de triade, terwijl er daarnaast een aantal teksten zijn, waarin de adelaarsgod *Nšr*ᵓ Maran wordt genoemd (inscr. 79, 88, 155). Misschien mogen we daaruit concluderen, dat Maran oorspronkelijk de adelaarsgod was, een hemelgod, die speciaal door de arabische woestijnbewoners werd vereerd en solaire trekken bezat, waarnaast de god Šamaš voorkwam, die immers in Hatra nog een eigen tempel bezat. In de tweede eeuw zou dan de opmars van Šamaš zijn begonnen, zodat Dio Cassius en Herodianus Hatra de stad van Helios kunnen noemen, en de munten het opschrift hebben 'Hatra van Šamaš' (cf. J. WALKER, *'The coins of Hatra'*, *Numismatic Chronicle*, 1958, pp. 167-172).

De functie van Martan is een zeer bescheidene; i.t.t. tot de andere personen van de triade komt ze nooit apart voor. Er is een reliëf, waarop Bar Marên staat afgebeeld als zoon van zon en maan: zijn buste rijst op uit een maansikkel, terwijl achter zijn hoofd de maansikkel en de zonnenimbus nog eens zijn afgebeeld. Naar alle waarschijnlijkheid is Martan dus een maangodin. De rol van Bar Marên is veruit de belangrijkste van de triade. Hij wordt afgebeeld als zoon van zon en maan, als de griekse god Apollo en als Bacchus-Dionysus, van wie een fraaie bronzen kop is gevonden in wiens hals staat te lezen:

„De Heer Šᶜdw, de zoon
van ..... voor Bar-Marên" (inscr. 222)

Bar Marên is dus vergelijkbaar met Dusares, de god der Nabateeërs, die eveneens als Dionysus wordt afgebeeld. Hij is typisch de jonge god, zoon van een hemelgod, brenger der cultuur. Er zijn meer triaden in het Nabije Oosten, bestaande uit Vader, Moeder en Zoon, b.v. in Heliopolis-Baalbek, waar de jonge god wordt afgebeeld als Hermes en als Dionysus, een god van de wijnbouw en van de menselijke cultuur in wijdere zin. HOFTIJZER dacht, dat Bar Marên Nergal was, de god van de onderwereld, omdat Nergal in inscr. 81, een memento-tekst voor Abusimya, ná Maran en Martan wordt genoemd, dus de plaats van Bar Marên inneemt. Maar de individuele leden van de triade worden vaker apart genoemd in de memento-teksten, terwijl Nergal een eigen tempel bezat, heiligdom no. 10, waar hij wordt afgebeeld als hond.

Het centrale heiligdom in Hatra was gewijd aan de triade, terwijl een tempel van Šamaš daaraan grensde. Andere goden en godinnen hadden hun tempels in het centrum der stad daaromheen. Hieronder treffen we Allât aan en Atargatis. Eerstgenoemde wordt afgebeeld als Athene met helm en schild. Een zeer veel vereerde figuur was Heracles, van wie bijna 30 beelden zijn gevonden. Opmerkelijk is, dat zijn naam in de inscripties niet voorkomt. Welke semietische god op deze wijze wordt afgebeeld is niet uit te maken. Misschien valt te denken aan Nergal, die in Palmyra met Heracles werd geïdentificeerd. (cf. S. DOWNEY, *'Cult Banks from Hatra', Berytus* 16, 1966, pp. 97-109; *idem, 'The Jewelry of Hercules at Hatra', American Journal of Archaeology*, 72, 1968, pp. 211-217; *idem, The Heracles Sculpture = The Excavations at Dura-Europos*, Final Report III, Part I, Fasc. 1, New Haven 1969, spec. pp. 83-96: 'Heracles in the Divine Milieu of Hatra').

Een van de meest omstreden kwesties in de religie van Hatra is die van het *semeion* of de godenstandaard, waarvan een aantal afbeeldingen bestaan op steles. Doorgaans zijn het standaards, die bekroond worden door een adelaar met de symbolen van de zon en de maan en waaronder een aantal ringen zitten, terwijl aan de bovenzijde nog linten zijn bevestigd. In de griekse literatuur worden dergelijke voorwerpen *semeion* genoemd, terwijl ze in het aramees worden aangeduid met een derivaat van *sym* = 'stellen, plaatsen', *smy*ᵓ. Naar alle waarschijnlijkheid zijn *semeion* en *smy*ᵓ dus homophonen, die tevens dezelfde betekenis hebben. Opvallend is de combinatie van het *semeion* en de adelaar op verschillende steles. (cf. A. CAQUOT, *'Note sur le semeion et les inscriptions araméennes de Hatra, Syria* 32, 1955, pp. 59-69). Inscriptie no. 3 luid b.v.:

„ stele van Maran en van
het semeion van BT ʿQBʾ"

Het is een bijschrift bij een stele, waarop de adelaar (Maran) en het semeion staan afgebeeld (cf. J. PIRENNE, *'BETH ʿQba' — temple, nappe d'eau ou vie future?'*, *GLECS* VII, 1954-57, pp. 112-114; A. VAN DEN BRANDEN, *'Hsmy — Smyʾ et Rhy ʿgbt — bt ʿqbʾ dans les textes de Safa et de Hatra'*, *Al-Machriq* 54, 1960, pp. 217-230). Bij een andere *semeion* lezen we (inscr. 280)

„semeion van de BNY ʾQLTʾ
van Bar Marên, zoon van de god Šamaš".

Niettegenstaande de speculaties van JACQUELINE PIRENNE, die in BT ʿQBʾ een aanduiding wilde zien voor het hiernamaals, zodat ze in Hatra een echte 'religion de salut' aantreft, ligt het het meest voor de hand BT ʿQBʾ te beschouwen als een stam of een clan, eventueel een plaatsaanduiding. Voor het eerste pleit de inscriptie 280, waar de uitdrukking BNY ʾQLTʾ vermoedelijk een groep tempelpersoneel aanduidt, of een speciale groep vereerders van Bar Marên, acolythen. Allerlei groepen hebben zo hun eigen *semeion* bezeten, dat misschien in processie werd rondgedragen. Dergelijke met linten, een halve maan en ringen versierde standaards waren in 1930 nog te zien in de

Fig. 131. Marmeren relief, gevonden in 1965, in het centrale tempelcomplex. De bovenste inscriptie (no. 221) luidt: „herdacht zij *GDYHB*, de beheerder / en *ʾŠṬṬ*, de schrijver". Onder de liggende figuur, een voorstelling van *Hercules cubans*, „de (aan)liggende Hercules" (vgl. S. B. DOWNEY, *The Heracles Sculpture*, *op. cit.*, spec. p. 86 en pl. XXIII, 3), staat: „*ŠMŠYHB* en *ḤBYB* hebben dit gebeeldhouwd". De functie van *GDYHB*, hier vertaald met „beheerder" (*rbyt*) betekent letterlijk „heer des huizes" en duidt vermoedelijk zowel een religieus als een politiek functionaris aan (vgl. het onderschrift van fig. 128).

moskee, die gebouwd was binnen de oude Bêl-tempel in Palmyra. Ze werden in processie rondgedragen, wanneer men regen nodig had of wanneer een ernstige ziekte het arabische dorp teisterde. Er werden offers aan gebracht en een speciale functionaris had de zorg voor deze voorwerpen. Ook in Hatra kent men een 'meester van het *semeion*' (inscr. 56: 'een beeld van ʿAbdusimya, meester van het semeion, zoon van ʾSTNQ, zoon van ʾDY.'). De *semeia* horen dus m.i. speciaal thuis in het milieu van de stammen, die hun religieuse middelpunt in Hatra vonden en daar ook hun *semeion* plaatsten. De nauwe relatie tussen de *semeia* en de adelaar (Maran) wijst ook in deze richting.

Bovenstaande summiere aanduidingen geven een indruk van een stad, waar de semietische, hellenistische en parthische beschaving elkaar ontmoeten en opgaan in een nieuwe eenheid, die synkretistisch kan worden genoemd. Dat blijkt uit de bouwkunst, uit de beeldhouwkunst, uit de religie, waar goden van zeer verschillende herkomst in één stad worden vereerd of worden afgebeeld met vormen ontleend aan andere culturen, dat blijkt ook uit de taal van de inscripties, en de eigennamen.

We vinden in deze aramese inscripties allerlei termen voor hoogwaardigheidsbeklederds aan het hof of in de tempels, die van parthische origine zijn (DIETER HARNACK, *'Parthische Titel, vornehmlich in den Inschriften aus Hatra. Ein Beitrag zur Kenntnis des parthischen Staates'*, F. ALTHEIM-R. STIEHL, *Geschichte Mittelasiens im Altertum*, Berlin 1970, SS. 192-549). De eigennamen zijn aramees, arabisch, parthisch en misschien grieks (Seleucus) en geven in deze bonte verscheidenheid een inzicht in de mengcultuur van deze stad. Als bron voor de kennis van de religie van Hatra zijn ze bijzonder belangrijk, daar speciaal de eigennamen ons informeren over de vroomheid en een beeld geven van het 'kathénothéisme sémitique' (cf. A. CAQUOT, *'Sur l'onomastique religieuse de Palmyre'*, *Syria* 39, 1962, pp. 231-256). Een bewerking van de eigennamen, zoals dat ook voor Palmyra is gebeurd, zou zeker de moeite zijn.

In combinatie met de archeologische gegevens zijn de inscripties uit Hatra onze voornaamste bron voor de reconstructie van de cultuur van deze parthische stad in een semietisch milieu. Het is te hopen, dat nieuwe tekstpublicaties en goede opgravingsrapporten de mogelijkheid geven nu nog duistere kwesties op te helderen, zodat de teksten in het juiste kader kunnen worden geïnterpreteerd.

Groningen H. J. W. DRIJVERS

KORUCUTEPE

Inleiding

Dit artikel geeft een kort overzicht [1]) van de tot nu toe behaalde resultaten van de opgravingen te Korucutepe in Turkije, waaraan de Universiteit van Amsterdam deelgenomen heeft. De schrijvers zijn Prof. M. N. VAN LOON zeer erkentelijk voor het beschikbaar stellen van alle gegevens, die zij voor dit artikel nodig hadden.

De bouw van een grote stuwdam in de Euphraat nabij Keban in het oosten van centraal Turkije heeft als gevolg, dat in 1973 een groot gebied onder water zal komen te staan. Een team van de Universiteiten van Michigan en Istanbul [2]) verrichtte in 1967 een survey, waarbij 52 oude nederzettingsplaatsen gekarteerd werden. Om zoveel mogelijk gegevens te verzamelen over de vroegere bewoning van deze streek werd door de Turkse regering een groot reddingsprogramma opgezet, waaraan behalve vier Turkse, een Duits, een Engels, een Amerikaans en een Amerikaans-Nederlands team deelnamen. Deze internationale samenwerking heeft belangrijke resultaten opgeleverd voor de reconstructie van de ruim 7.000 jaar oude beschavingsgeschiedenis in een tot nu toe onbekend gebied.

In 1968 werden de opgravingen te Korucutepe (nabij Elâzig) verricht door de Universiteiten van Chicago en Los Angeles. In 1969 en 1970 nam ook de Universiteit van Amsterdam deel. Het directoraat van de opgraving werd gedragen door Prof. H. G. GÜTERBOCK en Prof. M. N. VAN LOON van de Universiteit van Chicago, dr. G. BUCCELLATI van de Universiteit van Los Angeles en Prof. Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE van de Universiteit van Amsterdam. Prof. VAN LOON was drie seizoenen de field director. Vanwege de Universiteit van Amsterdam namen het Archeologisch-historisch Instituut en het Instituut voor Pre- en Protohistorie deel.

Naast het doel een inzicht te verkrijgen in de bewoningsgeschiedenis van Korucutepe, was een minstens zo belangrijke taak, de studenten op te leiden in het doen van archeologisch veldwerk in dit deel van de wereld. Tot nu toe bestond hiervoor aan de Universiteit van Amsterdam weinig mogelijkheid. In totaal hebben in de loop van drie seizoenen 18 Amerikaanse en 6 Nederlandse studenten hun veelal eerste ervaring opgedaan in de opgravingstechnieken, die in het Nabije Oosten gebruikelijk zijn.

Korucutepe, een heuvel met een doorsnede van ongeveer 160 m, verheft zich 21 m boven het niveau van de Altinova vallei. Door grondwerkzaamheden is de oorspronkelijke vorm van de heuvel verloren gegaan; de terp is gedeeltelijk afgevlakt en aan de westkant is een deel verdwenen.

Het Chalcolithicum

In het ruim zeven meter dikke pakket van afvallagen uit deze periode konden drie duidelijke woonlagen onderscheiden worden. De eerste, die de vroegste bewoning van Korucutepe representeert, werd een halve meter boven de ongeroerde grond aangetroffen; twee gepleisterde kleitichelmuren omsloten een kamer met een gepleisterde vloer.

De lagen hierboven waren tot een dikte van ruim 2 m in onze opgravingsput oudtijds weggegraven voor een vijver, die mogelijk bedoeld was als drenkplaats voor vee. De volgende woonlaag werd gebouwd op de verlandde en dichtgegooide vijver.

Behalve enkele fragmenten van geïmporteerd Halaf- en Ubaid-achtig aardewerk, is de keramiek van deze vroege fase van het Chalcolithicum erg eenvoudig; zwart gepolijst, handgemaakt, een simpel vormenrepertoir met vrij rechte profielen met meestal knobbels en/of stafbanden. Het vele obsidiaan, in deze vroege fase aangetroffen, moet nog nader uitgewerkt worden.

De 'keukenuitzet' uit het late Chalcolithicum ziet er geheel anders uit dan die uit het vroege: het vormenrepertoir is uitgebreider; de vermagering is veranderd van stukjes steen in kaf; knobbels en stafbanden treden niet meer op; schalen zijn erg belangrijk.

De verbrande inhoud van een huis uit de laatste woonlaag is C-14 gedateerd op 3.400 v. Chr. [3]). Direct boven deze laag werden drie rijke graven aangetroffen.

In een vierkant graf van ca. 1.20 × 1.20 m werden op het skelet van een meisje van ongeveer 18 jaar aangetroffen: een diadeem, oorringen, een halsketting en een armband, alles van zilver. Naast een uit duizenden kleine kralen vervaardigde gordel droeg ze kralenbanden rond enkels en polsen.

In het tweede graf, waarin twee skeletten met de aangezichten naar elkaar lagen, waren de belangrijkste bijgiften: een koperen dolk, een knotskop van een ertshoudende steen en een prachtige zilveren zegelring met een afbeelding van een wilde geit.

Tussen beide graven werd een grote, slecht gemaakte pot gevonden, met de skeletresten van een kind van nog geen jaar oud.

Deze graven zijn uniek voor het late Chalcolithicum van oost Anatolië. Hun inventaris wijst op handelsbetrekkingen over grote afstanden. De afbeelding op de zegelring bijvoorbeeld is goed bekend uit Mesopotamië uit dezelfde tijd [4]).

Vroege Bronstijd

De lacune die in de bewoning van Korucutepe optreedt in het begin van

het derde millennium is opmerkelijk, vooral met als achtergrond het feit, dat een lage tell in de onmiddellijke nabijheid, Habusukörtepe, wel materiaal uit dit tijdperk leverde, onder andere het zogenaamde 'simple ware' [5]), en dat ook de grote 'stad' Norşuntepe een ononderbroken bewoning had.

Bewoning trof men weer aan rond 2.700 v. Chr.: een C-14 datum, verkregen uit resten van een verwoest dak, geeft ongeveer 2.650 v. Chr. [6]). Dit dak, bestaande uit eiken balken, belegd met riet en een laag klei, lag op een vloer van aangestampte aarde. Tussen vloer en dak vond men vele gebruiksvoorwerpen, waaronder een maalsteen in klei op de vloer vastgezet, met wrijfsteen; twee grote open 'haardpodiums' van ca. 1 × 2 m waarop waarschijnlijk graan werd geroosterd om het voor de winter bewaarbaar te maken. Voorts een kleine haard, gebouwd volgens een ook later ter plaatse veel nagevolgde methode, dat wil zeggen, met scherven als basis, waarop kiezelsteentjes en een laag klei gelegd werden, welke laatste door het vuur hard werd. Vaak werden deze haarden voorzien van een kanaaltje om de as door weg te vegen — zo ook hier. Op dezelfde vloer stonden ook twee overkoepelde ovens met graanbewaarkuil, en tussen deze en één van de grote haardplatforms vond men grote hoeveelheden verkoold graan. Men moet zich bij dit geheel waarschijnlijk een patio-achtige opzet voorstellen, want aan drie zijden zijn geen muren gevonden. Het dak moet door houten palen ondersteund zijn geweest. Of hier van een klein dorpsbedrijf in graanverwerking sprake is geweest, is moeilijk te zeggen, maar de aanwezigheid van een ronde haardplaat met klein keukengerei wijst ook op interne keukenactiviteit. Op de vloer lagen schalen en potten, waarbij een stapeltje van drie schaaltjes dat kennelijk van een plank gevallen was; gebroken, maar compleet werden zij teruggevonden.

Het soort aardewerk uit deze Vroegbrons II-context is typisch voor de streek: zwart en rood gepolijst, handgemaakt en met plantenresten gemagerd. Het repertoir bestaat grotendeels uit kookpotten met een vaag S-profiel, hoge kommen en drinknappen, en lage schaaltjes. Van de laatste is dit seizoen komen vast te staan, dat zij in mandjes werden gevormd en daarna van een sliblaag voorzien en gepolijst werden. Het aardewerk van deze periode onderscheidt zich door zijn reliefversiering, vaak in de vorm van ruiten met gearceerde kwarten, 'ladders' en 'windmolenwieken'. Zowel versiering als waar duiden op connecties met het Chirbet-Kerak aardewerk, maar op de implicaties van deze overeenkomst kan hier helaas niet worden ingegaan.

De grote brand, waarin het dak op de 'patio' is gevallen, heeft ook, naar het afgelopen seizoen bleek, huizen op de zuidflank van Korucutepe verwoest. Men trof daar een vertrek aan waarvan de vloer geheel met potten

Fig. 132. Pijlpunt van obsidiaan uit de vroege Bronstijd.

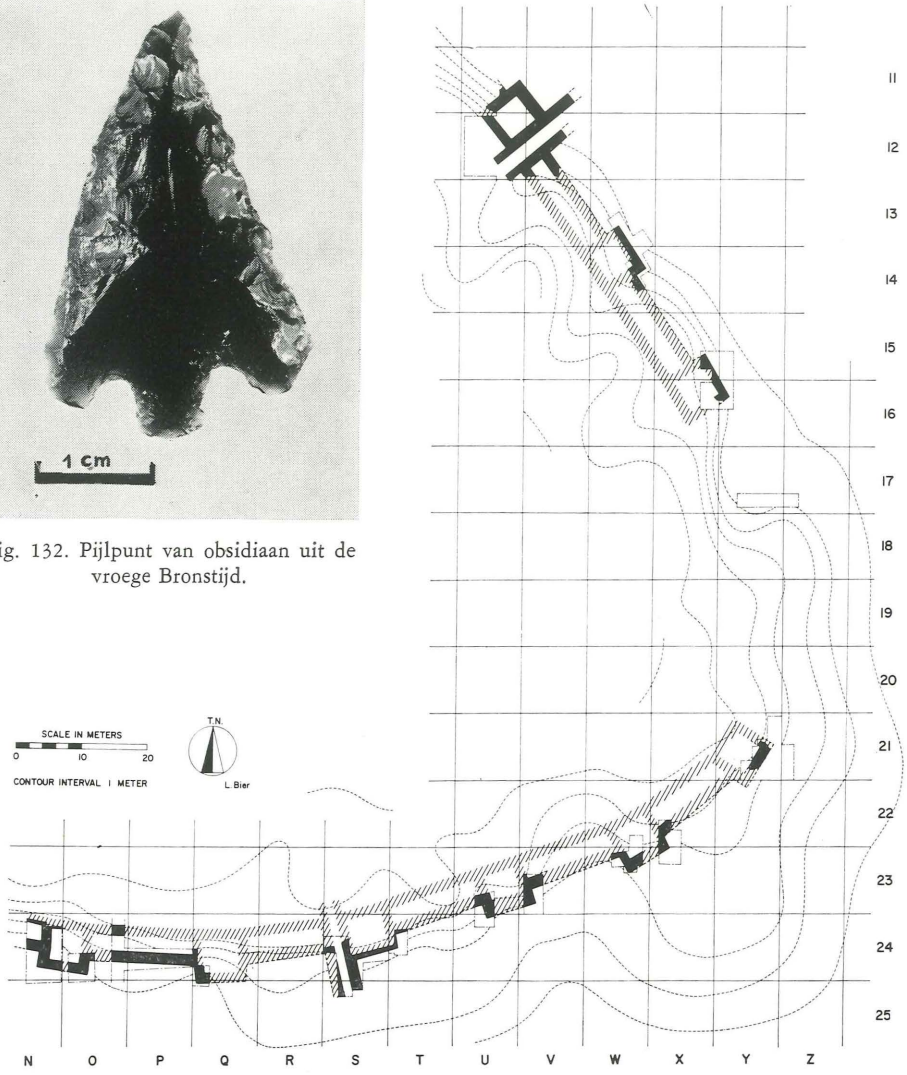

Fig. 133. Plattegrond van de vestingwerken van Korucutepe (ca. 1750-1650 v.C.).

was bezaaid, die door het instortende dak gebroken waren: groot vaatwerk met reliefversiering. Belangrijk is ook een grote hoefijzervormige vuurstaander van het type dat vaak geassocieerd wordt met het Chirbet-Kerak aardewerk [7]).

Gedurende de gehele bronstijd is obsidiaan een belangrijk onderdeel geweest van werktuiggrondstoffen (fig. 132).

Betrekkelijk snel na de verwoesting vestigden zich weer bewoners ter plaatse, getuige muren en kleitichels in een laag grijze klei, die op de brandlaag ligt.

Het aardewerkrepertoir in de Vroegbrons III-periode (ca. 2.500-2.000 v. Chr.) breidt zich uit met zwart op wit en rood op crème beschilderde soorten (fig. 134), terwijl ook een toename van de hoeveelheid ingevoerd aardewerk valt waar te nemen. Dit laatste bestaat voornamelijk uit de grijs-oranje, dunwandige en bij hoge temperatuur gebakken variëteit, die wel bekend staat onder de naam Akkadies; het werd geïmporteerd uit noord Syrië, waar het onder andere in Tell Brak en Tell Chuëra is gevonden.

Uit deze periode stamt ook een complex van vertrekken op de top van de heuvel, waarvan één zich door zijn afmetingen onderscheidt: dikke muren omsluiten een grote zaal, waarin zich een moeilijk te definiëren bouwsel bevindt in de vorm van in elkaar geplaatste hoefijzervormige haarden van verschillende grootte.

Zwart op wit beschilderd, handgemaakt aardewerk, bijvoorbeeld met horizontale zigzaglijnen tussen dunne en dikke strepen, schijnt vaker voor te komen, onder meer in de vorm van schalen met ingebogen rand. Het is deze soort, die in zijn, op onze heuvel pas dit jaar werkelijk zichtbaar geworden ontwikkeling de overgang van het derde naar het tweede millennium signaleert. Deze overgangsperiode uit zich ook in het niet-beschilderde aardewerk, waar onder andere de geleidelijke overgang van plant- op gruismagering, en de daarmee samenhangende opvoering van baktemperaturen zijn waar te nemen. Zo treft men potten aan, die naar vorm en versiering nog Vroegbrons III zijn, maar in materiaal dichter bij het midden Bronstijd-repertoir staan.

Midden en Late Bronstijd

Korucutepe is van ca. 1.750-1.650 v. Chr. een versterkt dorp geweest, getuige een imposante dubbele muur, waarin om de 16 m vierkante torens uitspringen van ca. 8 × 8 m (fig. 133). Zowel muur als torens hadden een basis van onbewerkte steen, waarop een bovenbouw van kleitichels stond. De vloeren in de torens lagen op een vulling van klei, zodat zij ongeveer 1½ m hoger waren dan de grond buiten de torens (fig. 135). De muur doet de aanwezigheid van een belangrijk gebouw vermoeden, dat ons tot op heden echter nog ontsnapt is. De vondst van een poterne-achtige tunnel haaks op de muurrichting geeft het geheel een imposant aanzien, enigszins reminiscent aan Boğazköy.

Een grote brand (die de C-14 datum van ca. 1.650 v. Chr. opleverde [8]) maakte een einde aan deze vesting waarvan aan huizen en dergelijke weinig

Fig. 135. Foto van de toren (zie plattegrond, fig. 133, kwadranten N, O 24), vanuit het zuidwesten.

concreets gevonden is. Huizen aan de west- en oostzijde van de tell, daterend uit de 14e eeuw v. Chr. — wanneer de invloed der Hethieten sterker wordt naar het oosten — leverden aardewerk op, dat zich onderscheidt door zijn oranje-rode kleur en polijsting. Borden met vlakke randen en kookpotten schijnen het meest gebruikt te zijn geweest. Haarden uit deze periode lijken

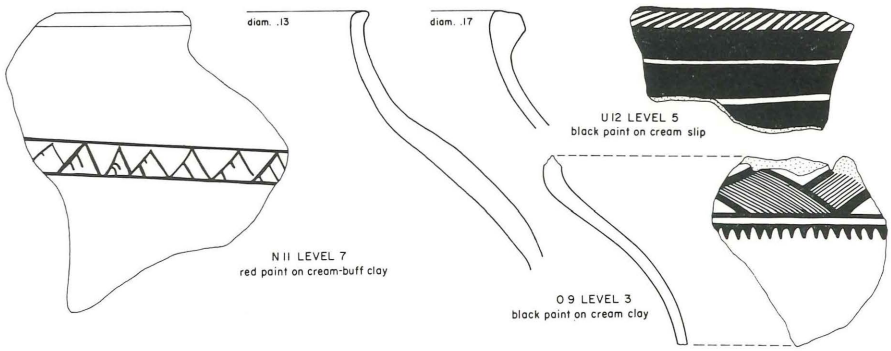

Fig. 134. Beschilderd aardewerk uit Vroegbrons II (level 7, links), Vroegbrons III (level 5, rechts boven) en Middenbrons (level 3, rechts beneden).

op die van de vroege Bronstijd, maar bij de bouw ervan werd minder gebruik gemaakt van scherven. Op twee plaatsen werden uit deze periode daterende ingestorte daken gevonden (niet verbrand), die bestonden uit rieten matten op een rasterwerk van dunne balkjes, het geheel bestreken met klei. In één geval bedekte zo'n dak een stenen huisfundering met kleitichel opbouw, waarin we paalgaten aantroffen die de dakondersteuning moeten hebben bevat. Op de vloer lag verspreid kookgerei.

De periode van het hethietische keizerrijk is in Korucutepe nog niet uit

Fig. 136. Bulla: zegelafdruk uit de 13e eeuw v.C. De naam van de eigenaar van het zegel is geschreven met de zogenaamde hethietische hiëroglyphen, waaronder het dolkvormige teken voor de lettergreep *-li-*.

samenhangende architectonische eenheden duidelijk geworden, maar zeer belangrijk, vooral op historisch gebied, is de vondst van enige zogenaamde bullae (fig. 136), klompen klei met een zegelafdruk. Daaruit komen de namen naar voren van een locale vorst en *Kiluš-Hepa* — vermoedelijk zijn vrouw — die waarschijnlijk een dochter van *Hattušili* III (ca. 1.275-1.250

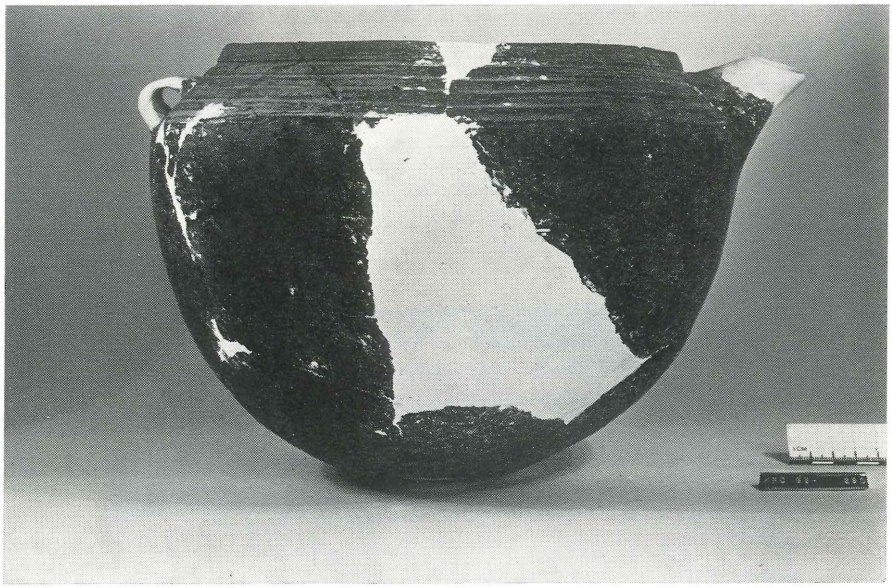

Fig. 137. Aardewerk uit de vroege IJzertijd.

v. Chr.) was. Helaas zijn deze bullae in een afvalput gevonden, zodat stratigrafische gegevens ontbreken. Het aardewerk wordt nu als het ware beheerst door de zogenaamde hethietische borden: plat, schaalvormig, op het wiel gedraaid, met zand en gruis gemagerd. Typerend voor de 13e eeuw is het ontbreken van vlakke randen en van oppervlakte bewerking. Daarnaast werden oranje gepolijste borden en kruiken aangetroffen.

IJzertijd

Uit de vroege IJzertijd (vanaf ca. 1.150 v. Chr.) troffen we enige huizen aan die, zoals in de voorgaande periode, kleitichel muren hadden op stenen fundering. Het aardewerk kan men ondermeer herkennen aan de evenwijdige ribbels aan de rand (fig. 137) van zowel potten als schalen.

Na de periode van ca. 1.200-900(?) v. Chr. schijnt Korucutepe verlaten te zijn geweest, en pas weer in de Middeleeuwen sporen van bewoning te vertonen. Daarvan is onder andere het bekende geglazuurde groene arabische aardewerk teruggevonden.

Conclusies

Het belang van de thans afgesloten opgraving te Korucutepe is drieledig:

1. In de periode waarin Mesopotamië de stedelijke beschaving met metallurgie in opkomst waren (4e millennium v. Chr.) blijkt oost Anatolië allerminst een geïsoleerd gebied te zijn geweest.

2. In het 3e millennium v. Chr. daarentegen blijkt ook hier, evenals in zekere streken van Syrië, Palestina, Transkaukasië en west Iran, een op het eerste gezicht retrogressieve, of althans 'dorpse' cultuur, gekenmerkt door het met de hand gemaakte, zwart glanzende aardewerk en vuurbokken, in de plaats te zijn gekomen.

Prof. VAN LOON neemt, op grond van de vondsten van eiken- en rietresten op Korucutepe en grote oeros- en hertenbotten te Norşuntepe, een misschien tijdelijke moerasvorming aan in de oost Anatolische delen, die ontginning alleen voor daartoe speciaal geadapteerde bevolkingsgroepen maakt. Daarbij valt op dat de zogenaamde Chirbet-Kerak en aanverwante culturen steeds in drassige milieu's optraden (Jordaanvallei, vlakte van Antiochië, meren van Van en Urmia, enz.).

3. In het 2e millennium v. Chr. was oost Anatolië weliswaar in politiek opzicht een bufferstaat, die een theoretische onafhankelijkheid kende, in cultureel opzicht kwam het echter meer en meer onder centraal Anatolische (Hethitische) invloed, tot de ineenstorting der grote rijken van het bronzen tijdperk in de 12e eeuw v. Chr.

Besluit

Opgraven in Turkije houdt in, dat men onder de bepalingen van de Turkse wet op de oudheden valt. Dit betekent onder andere dat het niet is toegestaan de vondsten het land mee uit te nemen. De belangrijkste consequentie hiervan is, dat alle vondsten in het veld beschreven en gefotografeerd moeten worden. Per seizoen worden ca. 80.000 scherven geteld en geclassificeerd naar waar. Rand- en bodemscherven worden getekend en gefotografeerd. In dit werk hebben naast de vaklieden, zoals architect, tekenaar en fotograaf, de studenten een belangrijk aandeel. De plantenresten zijn bewerkt door dr. R. STEWART (Sam Houston University, Texas) en dr. W. VAN ZEIST (Universiteit van Groningen); het beendermateriaal door dr. B. LAWRENCE (Peabody Museum, Harvard University), dr. J. BOESSNECK (München) en dr. C. REED (University of Illinois Circle Campus, Chicago). Het obsidiaanmateriaal wordt op herkomst onderzocht door dr. G. WRIGHT (University of Michigan, Ann Arbor).

De uitwerking van al deze gegevens, tesamen met die van de andere opgravingen in het door de stuwdam bedreigde gebied, zal tot gevolg hebben, dat in een tiental jaar een archeologisch terra incognita veranderen zal in

een gebied met een door moderne opgravingen goed gedocumenteerde bewoningsgeschiedenis.

R. W. BRANDT
D. J. W. MEIJER

1) Een uitgebreider overzicht kan men vinden in: VAN LOON, M. N. and BUCCELLATI, G., 1969. 'The 1968 Excavation at Korucutepe near Elâzig', *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17: 79-82.
2) WHALLON, R. jr. and KANTMAN, S., 1969. 'Early Bronze Age Development in the Keban Reservoir, East-Central Turkey', *Current Anthropology*, 10 (1): 128-133.
3) GRN 5286 (5370 ± 40 BP); GRN 5287 (5530 ± 40 BP).
4) Zie bijvoorbeeld Plate LVI no. 9 in: SPEISER, E. A., 1935. *Excavations at Tepe Gawra, vol. I.* Philadelphia; en Plate CLXIV en CLXV in: TOBLER, A. J., 1950. *Excavations at Tepe Gawra, vol. II.* Philadelphia.
5) Vergelijk Amuq G in: BRAIDWOOD, R. J. and BRAIDWOOD, L. S., 1960. *Excavations in the Plain of Antioch, vol. I.* Oriental Inst. Publ., vol. LXI, p. 264.
6) P-1628 (3989 ± 64 BP); P-1617-A (4106 ± 65 BP); P-1617-B (4074 ± 64 BP). Bij de omrekening werd de boomringcorrectie toegepast, zie RALPH, E. K., and others, 1969. *Radiocarbon*, 11: 469-481.
7) Zie ook het artikel: DIAMANT, S. and RUTTER, J., 1969. *Anatolian Studies*, 19: 147-178, speciaal pp. 155-164, fig. 9-16.
8) P-1613 (3222 ± 65 BP); P-1614 (3321 ± 65 BP); P-1627 (3270 ± 51 BP).

SPIJKERSCHRIFTKRONIEK

Het Atraḫasīs-epos

Het epos van deze naam werd voor het eerst bekend toen GEORGE SMITH in 1876, in zijn *The Chaldean Account of Genesis* een uit drie brokstukken gecombineerde tekst publiceerde van wat hij noemde „het verhaal van Atarpi". Deze eerste publicatie werd in de loop der jaren gevolgd door enkele andere (met name van V. SCHEIL en H. ZIMMERN), die nieuwe stukken van de tekst bevatten of hem beter interpreteerden. Maar al met al bleef de kennis van dit literatuurwerk vrij beperkt; het gereconstrueerde tekstgedeelte vertelde van goddelijke straffen over menselijke daden, bevatte een toespeling op de zondvloed en enkele regels, die handelen over de schepping van de mens. Bovendien was men onzeker inzake de juiste volgorde van de teksten (lange tijd verwisselde men in één geval vóór- en achterzijde van een tablet).

Goede vooruitgang werd geboekt in 1956 door het artikel van J. LAESSØE, *The Atraḫasīs Epic: a Babylonian History of Mankind* (in *BiOr* XIII, 1956, 89-102) waarin de juiste opeenvolging der gebeurtenissen werd gereconstrueerd. Belangrijk was voorts W. VON SODEN's nieuwe bewerking van een stuk van de oud-babylonische versie (nu = CT 46, nr. 4) in *OrNS* 26, 1957, 306-15. Een beslissende stap voorwaarts werd gezet in de zestiger jaren.

Nieuwe teksten werden geïdentificeerd in Londen en Istanbul: teksten die deel hadden uitgemaakt van de Bibliotheek van Aššurbanipal (7e eeuw v. Chr.), en met name grote gedeelten van een oud-babylonisch manuscript van het werk, waarvan SCHEIL reeds in 1898 een fragment had uitgegeven. Deze enorme vermeerdering van het materiaal resulteerde in 1969 in een volledige editie van de beschikbare teksten door W. G. LAMBERT en A. R. MILLARD, *Atra-ḫasīs. The Babylonian Story of the Flood.* (Oxford, University Press 1969, 8vo, geb., XII + 198 p., 11 platen; prijs: fl. 32.—). De meeste spijkerschriftteksten werden reeds in 1965 toegankelijk gemaakt in deel 46 van de *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum* (pl. I-XXVII).

De basis-tekst wordt bij deze editie gevormd door het oud-babylonische manuscript, geschreven door de jonge schrijver Kū-Aja ten tijde van koning Ammiṣaduqa. Het was een editie in drie tabletten, ieder voorzien van een kolophon, met opgave van het aantal regels per tablet en per kolom, terwijl in de kolommen iedere tiende regel apart gemerkt is, waardoor een reconstructie van de compositie vereenvoudigd wordt. In deze editie telde het gehele epos 1245 versregels. De nieuw-assyrische teksten zijn representanten van een jongere editie of bewerking, en bovendien onderling niet steeds uniform. De overeenstemming tussen beide versies is van dien aard dat men de gang van het verhaal met behulp van beide kan reconstrueren, maar dat het aanvullen van lacunes op grond van een parallelle versie uiterst hachelijk blijft. De jongere versie is een grondige omwerking van de oudere, en resulteerde in een editie op twee tabletten.

Zowel in de oud-babylonische als in de nieuw-assyrische versie draagt het epos de titel of naam — ontleend aan de eerste versregel — *inūma ilū awīlum*, een versregel die reeds veel stof tot discussie heeft gegeven. LAMBERT vertaalt in de editie van het epos: „When the gods like men (bore the work and suffered the toil)"; voor de schepping van de mens moesten de goden (althans het gros ervan) werken, zoals de mens later. VON SODEN, („Als die Götter (auch hoch) Mensch waren". Einige Grundgedanken des altbabylonischen Atramḫasīs-Mythus', OrNS 38, 1969, 415v.) kiest om grammaticale redenen voor: „Toen de goden (ook nog) mens waren", een opinie door LAMBERT bestreden (*ibidem* p. 533-538: 'New Evidence for the First Line of *Atra-ḫasīs*'), op grond van een jongere versie van de eerste regel, waarin het vergelijkingsartikel (*kī*), „(zo)als" wordt gebruikt.

Deze discussie — die overigens niet tot meningsverschillen over de betekenis van deze ene versregel is beperkt gebleven (vgl. ook W. VON SODEN, 'Einige Fragen zur Deutung des altbabylonischen Atramḫasīs-Mythus', in: *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale*, Bruxelles 1969,

Ham-sur-Seure 1970, p. 142-146; voorts zijn bijdrage in *Iraq* 28, 2, 1966, 140-145) — is illustratief voor de grote interesse waarmee de nieuwe editie van het Atraḫasīs-epos is tegemoet gezien en ontvangen. De vele moeilijke en onvolledige passages in dit werk, alsmede de zin der verschillende episoden en de mythologische achtergrond van de gehele compositie zullen in de komende jaren voldoende stof voor voortgezet onderzoek leveren, en hopelijk bijdragen tot een beter verstaan. De mogelijkheid dat nieuwe tekstvondsten onze kennis van dit werk vergroten is niet denkbeeldig.

De korte inhoud van het epos of de mythos — de beide termen worden gebruikt en dit vindt zijn reden in het feit dat noch de formele noch de inhoudelijke criteria waarnaar men beide literatuurgenres zou kunnen onderscheiden (epiek kan overigens wel degelijk mythologische stof verwerken) door de Assyriologie voldoende zijn gedefiniëerd — is als volgt. Het verhaal begint in de oertijd toen er slechts goden waren, die voor hun dagelijks brood en bestaan moesten werken. Het universum is verdeeld in drie onder elkaar gelegen zônes, waarin resp. Anum (in de hemel), Enlil (op de aarde) en Enki/Ea (in het onderaardse water) het voor het zeggen hebben. Enlil, op aarde, zet de (geringere) Igigu-goden aan het werk met landbouw- en irrigatie-bezigheden. Na 40 jaar komen deze in opstand: zij staken het werk, verbranden hun gereedschap en belegeren Enlil's tempel te Nippur. De godenvergadering verneemt van de opstandige goden dat hun werk te zwaar is geworden. Terwijl Enlil op straf aandringt, hebben Anum en vooral Enki begrip voor de klacht. De laatste doet de suggestie de mens te scheppen, opdat die het zware werk kan overnemen. Dit voorstel vindt instemming en samen met de moedergodin (Mami/a, Nintu of Bēlet-ilī genoemd) gaat Enki hiertoe over. De mens wordt geschapen uit klei, gemengd met vlees en bloed van een geslachte god. Het vlees van de gedode god is de oorsprong van de menselijke geest. Hierna volgen twee intrigerende regels, door LAMBERT vertaald met "Let it proclaim living (man) as its sign, so that this be not forgotten let there be a spirit" (216-217); op p. 22 merkt hij erover op: "they seem to say that living man is a memorial to the slain god, and his spirit (presumably after death) likewise". J. FINKELSTEIN (*JBL* 88, 1969, 478v.) stelt voor te vertalen: "let it proclaim to him (to man?) his mark of being alive". De gehele passage, alsmede de betekenis van de regels 223-224, die de gedode god een naam geven en hem beschrijven als „die beschikte over verstand(?)" (*ṭēmum*, LAMBERT: "personality"), zijn van belang voor een verstaan van de Babylonische visie op de mens, maar hebben hun raadsels nog niet geheel prijs gegeven.

Nadat klei, bloed en vlees gemengd zijn spuwen de goden erop. Vervolgens gaan Enki en de Moedergodin naar het „Huis van het Lot", en zetten

hun werkzaamheden voort met de hulp van veertien geboorte-godinnen. Nadat de klei gemengd is knijpt de Moedergodin 14 stukken af, die ze vormt tot 7 mannelijke en 7 vrouwelijke figuren, waartussen een „baksteen" wordt gelegd. Na een korte lacune zien we de goden het einde van de zwangerschapsperiode afwachten (de vormsels van klei zijn blijkbaar in een baarmoeder geplaatst); in de tiende maand breekt de baarmoeder open en wordt de mens geboren.

Op dit punt bevat de oud-babylonische tekst de volgende opmerkelijke regels, de moedergodin in de mond gelegd (r. 289-294):

„Ik heb geschapen; mijn handen hebben het gemaakt!
Laat de vroedvrouw zich verheugen in het huis van de zwangere(?)
Waar de vrouw in barensnood baren gaat,
De moeder van de baby zichzelf verlost.
Laat daar de 'baksteen' negen dagen lang geplaatst worden,
Laat Nintu, de geboortegodin, geëerd worden.

De „baksteen" is volgens LAMBERT een bakstenen bouwsel, waarop Babylonische vrouwen plachtten te bevallen. De geciteerde regels schrijven nu voor dat bij iedere geboorte het ritueel dat deze oer-geboorte begeleidde moet worden herhaald. Een duidelijk geval van „Myth and Ritual" (cf. W. G. LAMBERT, 'Myth and Ritual as Conceived by the Babylonians', *JSS* 13, 1968, 104-112). Gebleken is dat men ten onrechte deze passage over de geboorte van de eerste mens en de rituele voorschriften voor iedere geboorte uit de context van het Atraḫasīs-epos had losgemaakt (zo nog in *ANET*², 1955, 99f.: "Creation of Man by the Mother Goddess") of zelfs als bezwering uit te spreken bij een bevalling had opgevat. Dit zegt uiteraard nog niets over de vraag naar de oorspronkelijke relatie tussen mythe of geboorte-ritueel, maar laat wel zien dat de eenheid zozeer beseft werd, dat men er niet voor terugschrikte het rituële element in de tekst van de mythe op te nemen (de tekst in r. 299vv. schijnt zelfs nog over huwelijksceremoniën te spreken, in verband waarmee een feestperiode van 9 dagen wordt vermeld).

Na een lacune zien we het mensdom zich uitbreiden en zo luiddruchtig worden, dat Enlil in zijn slaap wordt gestoord. Hij straft het mensdom via de pestgod Namtar. Atraḫasīs, de hoofdpersoon van het epos, die thans plotseling op het toneel verschijnt en koning blijkt te zijn, wendt zich tot Enki om hulp tegen deze straf. Enki's advies is om alle persoonlijke en officiële devotie te concentreren op Namtar, die hierdoor geroerd de plaag zal doen ophouden. Zo gebeurt het. Maar het cyclus herhaalt zich: opnieuw wordt Enlil van slaap beroofd door het luiddruchtige mensdom, en hij straft hen met hongersnood, doordat de stormgod Adad de regen inhoudt. Enki beveelt dezelfde verzoeningsprocedure aan, waarop Adad buiten Enlil om de

aarde weer van water voorziet. Opnieuw in aantal toegenomen beroven de mensen door hun lawaai ten derden male Enlil van zijn slaap. Uit de nu vrij lacuneuze tekst kan men opmaken dat Enlil doorkrijgt dat één van de goden zijn strafmaatregelen welbewust neutraliseert. Hij bedenkt daarom geen nieuwe straf, maar laat de droogte zich herhalen, na op ieder niveau van het universum goden als controleurs over de waterhuishouding te hebben aangesteld, zodat zijn opzet niet in het geheim verijdeld kan worden: Anum en Adad in de hemel, zichzelf op aarde en Enki onder de aarde. Na een lacune zien we .Atraḫasīs opnieuw smekend voor Enki, die hem z.i. zeker in de steek gelaten heeft, daar de droogte doorzet. Blijkbaar verzekert Enki hem van het tegendeel, zonder echter de feitelijke situatie vooralsnog te kunnen veranderen: de hongersnood houdt aan. Na een wanhopig appel van Atraḫasīs grijpt Enki tenslotte toch in. Uit de nu volgende fragmentarische tekst en uit de later getekende reactie van Enlil op wat Enki deed, leidt LAMBERT af dat Enki bewerkstelligde dat de afsluiting van een onderaardse, kosmische zee wordt verbroken, in verband waarmee een wervelwind vissen op de mensheid doet regenen.

Nu zijn plan opnieuw is mislukt belegt Enlil een godenvergadering, waarin gestipuleerd wordt dat geen enkele god de straf voor het mensdom mag saboteren om het te redden. Besloten wordt de mensheid door een vloed uit te roeien, en Enki wordt door een eed, tegen zijn zin, gedwongen hieraan mede te werken. Tablet III beschrijft deze vloed. Uit de beschrijving blijkt dat het bekende zondvloedverhaal uit het 11e tablet van het Gilgameš-epos in feite een soort excerpt, een verkorte, gedramatiseerde bewerking van dit veel uitvoeriger vloed-verhaal is. Vele regels in beide versies zijn haast letterlijk gelijk. De oud-babylonische versie van het zondvloedverhaal in het Atraḫasīs-epos is het best bewaard en kan vergeleken worden met het sumerische zondvloed-verhaal, opnieuw bewerkt door M. CIVIL en afgedrukt op p. 138vv. van de Atraḫasīs-editie; met een klein middel-babylonisch fragment uit Nippur, dat de bouw van de ark beschrijft, een met een fragment uit Ras-Shamra — Ugarit (gepubliceerd door J. NOUGAYROL in *Ugaritica* V, 1968, p. 167), waarin Atraḫasīs in de eerste persoon over de vloed spreekt.

De inhoud van het zondvloedverhaal is in wezen gelijk aan wat uit Gilgamesj tablet 11 bekend is (vgl. voor de meeste recente vertaling van het gehele epos de nieuwe, derde editie van *Das Gilgamesch-Epos*, A. SCHOTT-W. VON SODEN, Reclam Stuttgart 1970 (nr. 7235/352; geb., 120 p., fl. 5.—; het nieuwste materiaal is hierin verwerkt). Punten van verschil zijn: in Atraḫasīs is de boot geen gigantisch waterkasteel, maar een rieten boot, met behulp van pek te maken van de rietbundels waaruit Atraḫasīs' huis was opgebouwd. Het werk moet in 7 dagen klaar zijn, en Enki houdt hem op de

hoogte van de tijd door een op de zevende nacht afgestelde waterklok. Atraḫasīs motiveert zijn vertrek (met familie, have en dieren), door te verklaren dat er een vete is tussen Enki en Enlil, zodat hij, een gunsteling van de eerste, niet meer op Enlil's aarde kan wonen, maar vertrekt naar de watergod Enki.

Na de vloed betonen Enki en de moedergodin zich zeer misnoegd over de ondergang van hun creatuur. De goden raken door ontstentenis van mensen verstoken van offers: voedsel en drinken.

De vloed duurde zeven dagen en nachten. Na een lacune — helaas is derhalve uit de oud-babylonische versie niets bekend over het uitlaten van drie vogels, de meest stringente paralel tussen het OT zondvloedverhaal en het nieuw-assyrische verhaal in Gilgamesj tablet 11 — zien we Atraḫasīs zich ontschepen, waarna zijn eerste daad het brengen van een offer is. De Moedergodin wil Anum en Enlil, de hoofdschuldigen aan de vloed, van het offer weren. Ze verklaart dat ze als eeuwige herinnering aan het feit dat de mensen, haar creatuur, als dode vliegen op het water dreven, een sieraad van lazuurstenen vliegen om haar hals zal blijven dragen. Enlil is woedend als hij ontdekt dat ondanks het decreet van de godenvergadering opnieuw door toedoen van één der goden zijn opzet is mislukt: Enki heeft de eed gebroken. Uiteindelijk echter schijnt hij in de feiten te berusten, op voorwaarde dat Enki en de Moedergodin maatregelen treffen ten einde het aantal en het lawaai van het mensdom effectief te beperken. Het slot van de tekst beschrijft hun maatregelen; wat ervan nog over is handelt over drie klassen van priesteressen, die kinderloos moeten blijven, die een 'derde categorie' genoemd worden, blijkbaar naast vrouwen die baren en die welke onvruchtbaar zijn. Voorts wordt het optreden van de *Pašittu*-demon, die de babies in de schoot van de moeder doodt, verordineerd.

Na een lacune luidt de epiloog: „.....dat wij de vloed teweeg brachten; maar de mens overleefde de katastrofe. Gij, raadsman der grote goden, op Uw bevel deed ik strijd ontstaan! Laten, tot Uw lof, de Igigu dit lied horen, Uw grootheid verkondigen. Ik heb de vloed bezongen, voor alle mensen. Luistert toe". In deze epiloog, die begint in de 1e pers. meerv., spreekt vervolgens een „ik", die zich schuldig weet aan medewerking met Enlil, om de vloed, de „strijd", te doen ontstaan. Opmerkelijk is dat de spijt hierover niet doorklinkt en dat goden en mensen worden opgeroepen tot lof aan Enlil. Wie worden deze woorden in de mond gelegd?

Het is niet mogelijk hier op de vele vragen die de tekst van het epos oproept (kwesties als bronnenmateriaal, literair genre, dichterlijke kwaliteiten, religieus-sociologische achtergrond etc.) in te gaan. Ieder die zich in deze compositie wil verdiepen zij verwezen naar het boek van LAMBERT en MIL-

LARD, vooral naar de inleiding van LAMBERT, en de filologische opmerkingen bij de tekst. Ook de vragen naar de mogelijke relatie tussen de eerste hoofdstukken van Genesis, en dit epos, dat met enig recht een „babylonische Genesis" genoemd kan worden, worden daar aangestipt, en zullen in de toekomst zekel veel aandacht ontvangen [1]).

Hierbij speelt uiteraard de vraag naar de ontstaanstijd van beide teksten een rol, alsmede de vraag in hoeverre men in Syrië-Palestina bekendheid met dit epos of de daarin verwerkte stof kan veronderstellen. Reeds nu is duidelijk dat de stof ook buiten Babylonië bekend was. Zoals gezegd werd te Ugarit een stuk van het zondvloedverhaal ontdekt, waarin Atraḫasīs voorkomt, al kan men niet concluderen dat het deel van het epos uitmaakte (p. 131vv. van de onderhavige editie). Ook te Boğazköy was het epos bekend. J. SIEGELOVÁ publiceerde zeer recent (*Archiv Orientální* 38, 2, 1970) een fragment van een vermoedelijk oorspronkelijk tweetalige versie (akkadisch-hethitisch) van het eerste tablet van het epos (col. III: de opstand tegen Enlil); alleen de hethitische kolom is bewaard. De passage is geen woordelijke vertaling van het akkadische epos — althans niet van de bekende oud-babylonisch recensie —, maar wel een nauwgezette weergave en geen vrije, zelfstandige omwerking. Bovendien vermeldt zij dat Prof. OTTEN haar in kennis stelde van een klein akkadisch fragment uit Boğazköy van mythisch-epische aarde, dat de naam Atramḫasīs (zo in de hethietische schrijving) bevat; het is in 1967 ontdekt.

Deze recente ontdekkingen van tekstmateriaal in en buiten Babylonië wettigen de hoop dat de reconstructie van de tekst en zijn traditie steeds verder zal gelukken. Maar ook nu reeds neemt het Atraḫasīs-epos een belangrijke plaats in in de literaire en religieuse traditie van het oude Mesopotamië.

1) Vgl. voor het motief van de goddelijke ergernis over het rumoer der mensen reeds R. FRANKENA, *Kanttekeningen van een Assyrioloog bij Ezechiël*, Leiden 1965, 10vv.; G. PETTINATO, 'Die Bestrafung des Menschengeschlechts durch die Sintflut', *OrNS* 37, 1968, 165-200 (hij interpreteert „rumoer, geschreeuw" (*rigmum, ḫubūrum*) in de richting van „boosaardig, opstandig, hoogmoedig gedrag", waardoor de straf der goden een ethische motivering ontvangt; LAMBERT acht dit overinterpretatie, cf. *Atraḫasīs*, p. VI). Vgl. in het algemeen voor de relatie tussen de Genesis-verhalen en het mesopotamische materiaal W. G. LAMBERT, 'A New Look at the Babylonian Background of Genesis', *Journ. of Theol. Studies* NS 16, 1965, 287-300. Zeer recent nog E. FISCHER, 'Gilgamesh and Genesis. The Flood Story in Contest', *Cath. Bibl. Quart.* 32, 3, 1970, 392vv.

De Middel-Assyrische „Wetten"

Als tweede deel in de serie „Literatures Anciennes du Proche-Orient" (vgl. voor deze serie en het eerste deel Phœnix 13, 2, 1967, 92-96) verscheen in 1969 van de hand van G. CARDASCIA, *Les Lois Assyrienne. Introduction, traduction, commentaire* (Paris, Editions du Cerf, 8vo, 360 pag.; fl. 30.—).

De zg. middel-assyrische wetten werden bij de opgravingen te Aššur gevonden en de afschriften dateren uit het eind van de 12e eeuw v. Chr. De twee belangrijkste tabletten, A en B, werden ontdekt in het poortgebouw, gelegen tussen de tempel van Anu-Adad en het oude paleis (W. ANDRAE, *Das Wiedererstandene Assur*, 1938, 134). De tabletten A-J werden het eerst bekend, en waren tot dusverre beschikbaar in de standaard-editie van G. DRIVER-J. C. MILES, *The Assyrian Laws* (Oxford, 1935). In 1937 publiceerde E. WEIDNER (*AfO* 12, 1937, 46-54) nieuwe brokstukken, de tabletten K-O; het geheel is in vertaling beschikbaar in *ANET*², 1955, p. 180-188. Met gebruikmaking van de vele literatuur sinds 1935-1937 aan dit corpus van teksten gewijd brengt CARDASCIA nu een geheel nieuwe bewerking van het materiaal. Overeenkomstig de opzet van de serie omvat zijn editie geen transcriptie van de tekst, maar behalve een lange inleiding (p. 19-84) een vertaling, voorzien van een vrij uitvoerig commentaar, waarin op filologische, sociale en rechtshistorische vragen wordt ingegaan. Veel taalkundige opmerkingen zijn eveneens te vinden in de talrijke noten. Indices (trefwoorden, akkadische woorden, tekstverwijzingen) sluiten het boek af.

In zijn inleiding gaat de schrijver vrij uitvoerig in op vragen naar de aard van de „wetten", hun methodiek en systematiek, de sociale achtergrond en hun rechtsmaterie. Zoals vermeld bestaat het corpus uit een groot aantal teksten, helaas meestal zeer fragmentarisch. Verreweg het uitvoerigst en best bewaard is tablet A met 59, soms lange, paragrafen, in zijn geheel gewijd aan rechtsproblemen samenhangende met vrouwen en daarom wel als „Frauenspiegel" betiteld. Tablet B met nog 20 paragrafen handelt over problemen van juridische aard i.v.m. met onroerend goed, terwijl de resten van tablet C + G (nog 11 paragrafen) hetzelfde doen t.a.v. roerend goed. De overige fragmenten zijn zeer klein. Slechts van F, M, N en O kan men de rechtsmaterie met meer zekerheid omschrijven. F gaat over vee; M over vragen van aansprakelijkheid bij een scheepsbotsing en bij reiniging van kleding; N over valse aanklacht en laster; O over erfrecht en irirgatie.

Een moeilijk en omstreden probleem is de vraag naar de aard en de eventuele rechtskracht van dit corpus. Sommigen (met name KOSCHAKER) hebben benadrukt dat het corpus het geesteskind was van een (overigens uiteraard in de traditie gewortelde) rechtsgeleerde: een thematisch georganiseerde verzameling van rechtsbepalingen zonder werkelijke wettelijke kracht, een „rechtsboek". LANDSBERGER (*Symbolae M. David* II, 56) spreekt recentelijk van „assyrisches Professorenrecht". CARDASCIA is van een geheel andere mening. Al sluit hij niet bij voorbaat de mogelijkheid uit dat sommige wetsbepalingen van origine het werk van rechtsgeleerden zijn, die putten uit het gewoonterecht, rechterlijke precedenten, en traditionele casūs, in principe

houdt hij het erop dat de tabletten echte, vigerende wetten bevatten. Niet dat we ze eenvoudig moeten beschouwen als excerpten of resten van een toentertijd bestaande „code assyrien". Veeleer moeten we ons voorstellen dat middel-assyrische rechtsgeleerden uit een veelheid van vigerende rechtsbepalingen, eventueel reeds verenigd in codices, ter bevrediging van de practische behoeften van de rechter, thematische aangelegde verzamelingen van wetsartikelen hebben gemaakt, waarin alle wetten inzake één onderwerp bijeen gebracht waren. Wat ook de origine van de „wetten" moge zijn geweest: gewoonterecht, jurisprudentie, of wetgeving, de middel-assyrische wetten "zijn wel degelijk wetten, omdat ze gepresenteerd worden als bepalingen die de rechter binden, omdat ze hetzelfde karakter bezitten als de andere wetten van het Nabije Oosten" (p. 36).

De argumenten van CARDASCIA zullen de discussie vermoedelijk niet doen verstommen. De vraag of men de andere „wetscorpora" uit het oude Mesopotamië inderdaad als vigerende, met autoriteit opgelegde wetten in de zin die wij er aan geven, mag zien, is zelf zeer omstreden, en dit ontneemt aan CARDASCIA's laatste opmerking veel van zijn bewijskracht. Ook in deze wetten kan men een idealistisch en wetenschappelijk element niet miskennen. Welke garantie is er dat de middel-assyrische wetten toen ze werden opgeschreven nòg rechtskracht bezaten (aannemende dat ze die oorspronkelijk in een of andere vorm wel bezaten). De antiquarische, wetenschappelijke interesse van de babylonische schrijver-geleerde gold zeker ook de juridische traditie; vele van de manuscripten van oud-mesopotamische „wetten" danken we aan de school, waarin ze eeuwen na ontstaan te zijn nog werden afgeschreven (beide teksten van de zg. Codex-Urnammu zijn schooltabletten uit de oud-babylonische tijd). De regering van Tiglath-Pileser I, ca. 1112-1074 v. Chr., was er een van literaire activiteit, zoals de overblijfselen van de door hem bijeengebrachte bibliotheek aantonen (E. F. WEIDNER, 'Die Bibliotheek Tiglatpilesers I', *AfO* 16, 1952, 197-215). In ieder geval is men geneigd aan te nemen (cf. CARDASCIA p. 22) dat taal en inhoud erop wijzen dat de wetsbepalingen uit het middel-assyrische corpus enkele eeuwen ouder zijn dan de bewaarde teksten zelf.

CARDASCIA geeft in zijn boek een zorgvuldige vertaling en analyse van de wetsbepalingen, critisch gebruikmakend van de vele literatuur en het rijkelijk beschikbare jurirische vergelijkingsmateriaal uit het oude Mesopotamië zonder de geheel eigen aard van het middel-assyrische corpus onrecht aan te doen. Het commentaar geeft een duidelijke en systematische, soms zelfs uitvoerige uiteenzetting van de zin der paragrafen. Van de literatuur is alleen de bijdrage van TH. JACOBSEN, 'A letter from Eshnunnah and an Assyrian Law' (*Assyriological Studies* 6, 1934, sub III, 29-35) niet gebruikt. Naar

diens overtuigende interpretatie moet men § 2 van tablet C + G aldus vertalen:

„[Indien een burger een vrij man] of een vrije vrouw, die [in zijn huis ver]blijft als (zekerheid voor een vordering in) zilver of als [onderpand], voor zilver aan een andere burger verkoopt (en) men tegen hem [het bewijs ervan levert], dan zal hij degene die hij verkocht, terwijl deze in zijn huis verbleef, [vrijkopen] en verspeelt hij zijn aanspraak op zijn zilver. [Indien hij (de verkochte persoon) overleden is zal hij aan zijn eigenaar zijn [equi]-valent geven. Men zal hem [30? stokslagen] geven en gedurende twintig dagen zal hij corvée voor de koning verrichten".

Dat de studie van deze wetteksten voortgaat bewijst de recente bijdrage van M. DAVID, 'Ein Beitrag zum mittelassyrischen Erbrecht' (*SD* 9, 1969, 78-81) ad tablet O I 1-7 en II 8-12 (// B § 1, 10-14), verschenen na CARDASCIA's boek. Recente studies over huwelijksrecht en huwelijksgebruiken suggereren eveneens enkele wijzigingen in de vertaling en interpretatie van sommige paragrafen; vgl. b.v. de opmerkingen van B. LANDSBERGER, in *Symbolae M. David*... II, 1968, 50vv. *ad* § 55 en 56 van tablet A; 79-82 *ad* tablet A § 42; J. FINKELSTEIN, *JAOS* 86, 1966, 356v. (*ad* § 55), 371 (*ad* § 17), 372 (*ad* § 15; cf. CḪ § 129); *RA* 61, 1967, 130 (*ad* § 30) en 134 (*ad* § 32).

Ook in deze editie blijven uiteraard verschillende problemen onopgelost en paragrafen ten dele duister. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Vele teksten zijn fragmentarisch, en aanvulling van ontbrekende gedeelten is moeilijk, en alleen mogelijk als de algehele strekking van een paragraaf duidelijk is. Middel-assyrische rechtsoorkonden, die ter verheldering als vergelijkingsmateriaal zouden kunnen worden gebruikt (zoals men dat met profijt met oud-babylonische rechtsoorkonden bij de „Codex Ḫammoerapi" kan doen) zijn vrij zeldzaam, en bovendien dan nog aanmerkelijk jonger, als men de origine van de wetsbepalingen enkele eeuwen voor de ontstaansdatum van de manuscripten stelt. Ondanks formele en inhoudelijk verwantschap neemt het middel-assyrische corpus binnen het geheel der oud-mesopotamische „codices" een eigen positie in: zowel qua datum, als qua sociaal-economische achtergrond, als qua uitvoerigheid en taal. Het eigen middel-assyrische dialect, met zijn grammaticale en lexicale moeilijkheden (ten dele een eigen terminologie), is zeker voor de rechtshistoricus een niet geringe barrière. De auteur heeft zich grondig in de lexicale problemen verdiept, maar op het punt van morfologie en syntaxis zijn m.i. in sommige paragrafen correcties aan te brengen, die eventueel consequenties kunnen hebben voor de interpretatie. Met name bij §§ 45-48 doen zich zulke gevallen voor. Het is binnen het bestek van Phœnix niet mogelijk hier nader op in te gaan.

Dat neemt niet weg dat CARDASCIA's uitgave van het middel-assyrische rechtscorpus een belangrijke aanwinst is op rechtshistorisch en assyriologisch terrein, die het textmateriaal na ca. 35 jaar opnieuw in zijn geheel, wel becommentariëerd, toegankelijk maakt. Hopelijk zal deze editie stimuleren tot voorgaande studie op deze unieke texten, die door de spectaculaire ontdekking van ouder rechtshistorisch materiaal (de „codices" van Urnammu, Lipit-Ištar en Ešnunna, alle gedurende de laatste 20 jaar ontdekt), enigszins in de schaduw zijn gebleven, en minder aandacht hebben ontvangen dan zij verdienen, zeker van assyriologische zijde.

K. R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS

Tot de zg. „Centennial Publications", uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Amerikaanse Universiteit te Beirut, behoort ook het deel *The Role of the Phoenicians in the Interaction of Mediterranean Civilizations*, e.d. W. A. WARD (Beirut, The American University 1968, groot 8vo, 152 p., 40 pl., prijs fl. 32.—). Deze verzamelband bevat de tekst van een aantal voordrachten gehouden tijdens een aan het in de titel genoemde onderwerp gewijd 'symposium'. Een tiental auteurs belichten verschillende aspecten van de phoenicische kultuur, met name waar deze raakvlakken en verbindingen vertoont met die van andere volken uit het oude Nabije Oosten. Het boek bevat de volgende bijdragen: M. CHEHAB, 'De relaties tussen Egypte en Phoenicië van het begin tot aan Wen-Amon' (kort voor het einde van het 2e mill. v. C.; p. 1-8); J. LECLANT, 'De betrekkingen tussen Egypte en Phoenicie vanaf de reis van Wen-Amon tot aan de expeditie van Alexander' (een bibliografisch rijk gedocumenteerd overzicht van de politieke, economische en religieuze relaties; p. 10-32); D. DIRINGER, 'Het alfabeth in de geschiedenis van de beschaving' (een korte schets van de ontwikkeling en oudste vertakkingen van het alfabeth, dat in Phoenicië voor het eerst zijn klassieke vorm ontving; p. 34-42); H. SEYRIG, 'Seleucus I en de grondslagen van het Hellenistische Syrië' (p. 53-64); S. MOSCATI, 'Nieuw licht op de Punische kunst' (p. 65-76); A. DI VITA, 'De Phoeniciërs in het Westen in het licht van de archeologische ontdekkingen in Tripolitanië (p. 77-98); J. A. WILSON, 'Een eeuw archaeologie van het Nabije Oosten en de toekomst' (p. 113-122); en tenslotte M. DAHOOD, 'De phoenicische bijdrage tot de bijbelse wijsheidsliteratuur' (p. 123-152; filologische opmerkingen over een aantal oud-testamentische wijsheidsteksten, waarin met behulp van verschijnselen uit de phoenicische taalkunde emendaties en nieuwe

interpretaties van de hebreeuwse tekst worden voorgesteld; de opmerkingen zijn gegroepeerd onder de paragrafen: orthografie, fonologie, pronomina, nomina, casus-uitgangen, prepositities, syntaxis, en vocabulaar; met indices van besproken woorden en teksten).

De bundel geeft een beknopt, maar toch rijk gevariëerd beeld van de phoenicische kultuur, zoals deze zich op heel verschillende terreinen, in verschillende streken en tijden ontwikkelde, en van de stimulansen die er van uit gingen.

Bij de firma E. J. Brill te Leiden verscheen dit jaar de verzamelband *Historia Religionum. Handbook for the History of Religions.* Vol. I. Religions of the Past. Edited by C. J. BLEEKER and G. WIDENGREN (geb., 8vo, vi + 691 pag.; prijs fl. 120.—). Het zorgvuldig gedrukte boek is een grootse poging binnen één omvangrijke band een totaaloverzicht te bieden van de belangrijkste godsdiensten van de oudheid. Het bevat in het totaal 18 bijdragen, waarvan twee een inleidende karakter dragen: G. WIDENGREN schreef de Prolegomena (1-23), E. O. JAMES handelt over de prehistorische godsdiensten (24-40). De volgende gebieden/volken komen daarna achtereenvolgens aan de orde: Egypte: C. J. BLEEKER; Mesopotamië: W. H. PH. RÖMER; Syrië: H. RINGGREN; Israël-Jodendom: G. WIDENGREN; Hethieten: H. OTTEN; Iran: J. DUCHESNE-GUILLEMIN; Griekenland: A. W. H. ADKINS; Romeinen: R. SCHILLING; Hellenisme: M. J. VERMASEREN; Gnosticisme: J. DORESSE; Manicheisme: J. P. AMUSSEN; Germanen: H. R. ELLIS DAVIDSON; Kelten: M. DRAAK; Slaven: FR. VYNCKE; het oude Mexico: L. SÉJOURNÉ; het oude Peru: A. KELM.

De uitgevers hebben ernaar gestreefd bij de verschillende bijdragen een zo groot mogelijke formele uniformiteit te bereiken. In verreweg de meeste wordt — voor zover het materiaal hierover informatie verschaft — achtereenvolgens aandacht geschonken aan de volgende punten: 1) de eigen aard en het wezen van de betreffende godsdienst; 2) historische ontwikkelingen; 3) opvatting van de godheid; 4) kultus; 5) mensbeeld; 6) invloed op latere religies; 7) overzicht van de geschiedenis van de bestudering van de desbetreffende godsdienst; 8) selecte bibliographie.

Onze belangstelling gaat uiteraard primair uit naar de gedeelten gewijd aan de gebieden en volken van het oude Nabije Oosten, die in dit deel ruimschoots aandacht ontvangen. De meeste geven een goed overzicht van de huidige stand van de kennis van de desbetreffende godsdienst. Opzet en beschikbare ruimte zijn minder geschikt voor het ontwikkelen van geheel nieuwe theorieën, wat dan ook meestal niet gebeurt. Het is trouwens geen geringe opgave in een betrekkelijk kort bestek (Egypte beslaat 75 p.; Mesopotamië 80 p.; Syrië 27 p.) een wel afgerond overzicht te geven, dat recht

doet aan de belangrijkste verschijnselen. Vooral op gebieden waar de religieuse literatuur een zo grote omvang heeft als in Egypte en Mesopotamië en bovendien van een zo grote verscheidenheid is (verschillende religieuze centra, verschillende talen en volken, lange ontwikkelingsgeschiedenis) is de opgave van de auteurs niet gemakkelijk geweest. Over veel punten bestaat nog verschil van mening, de literatuur is soms zeer gedetailleerd, soms zeer onvolledig.

In dit licht gezien verdienen de bijdragen veel waardering. Ze geven in het algemeen een goede, overzichtelijke inleiding tot de verschillende godsdiensten, oriënteren in de problematiek en de resultaten van het moderne onderzoek, en nodigen soms uit tot verder gaande studie. Het is onvermijdelijk dat „hoofdlijnen van een godsdienst", door de noodzaak tot selectie, systematiek en abstractie, vragen om het tegenwicht van een intensieve kennismaking met de mythen, bezweringen, rituëlen, hymnen e.d. zelf. In een verzamelwerk als het onderhavige was weinig ruimte voor het citeren uit belangrijke religieuze teksten of het uitwerken van detailpunten.

Ondanks de formeel gelijke opzet is er toch een behoorlijk verschil in aard, omvang, en soms ook in kwaliteit van de bijdragen. Wat de godsdiensten van het oude Nabije Oosten betreft het volgende. De bijdrage van Prof. BLEEKER geeft een volgens het genoemde schema ingedeeld, algemeen oriënterend overzicht over de Egyptische godsdienst, dat zich leent voor doorgaande lectuur. De bibliographische notities (aan het slot) zijn summier. W. H. PH. RÖMER's overzicht over de sumerisch-babylonische godsdienst is een zeer compact, bibliographisch rijk gedocumenteerd, en sterk onderverdeeld stuk, dat als een beknopt naslagwerk kan fungeren en zeer veel feitenmateriaal verwerkt. Het aan Syrië gewijde gedeelte is m.i. nogal beknopt, en zou met name op het gebied van de Ugaritische godsdienst en mythologie nadere uitwerking verdienen (vgl. voor Syrië nu de omvangrijke bijdrage van H. GESE, *Die Religionen Altsyriens*, in 'Die Religionen der Menschheit', Band 10,2, Stuttgart 1970, p. 1-233). De vijf bladzijden aan de Hethieten gewijd vallen uit de toon, en het feit dat elders voldoende recente informatie te vinden is — door de auteur vermeld — had door de redactie niet aanvaard moeten worden, daar het verzamelwerk nu in feit een lacune vertoont. Omvangrijker, en zeer oriënterend zijn de bijdragen aan Iran, het Gnosticisme en het Manicheïsme gewijd, waarvan de wetenschappelijke waarde door specialisten moet worden beoordeeld.

Het feit dat de „godsdiensten van de oudheid" ons bekend zijn door een soms omvangrijke schriftelijke nalatenschap, die veelal als literair, wetenschappelijk of officiëel moet worden gekwalificeerd, en ons dus meer leert over literatuur, theologie en wetenschap, dan over de religie, het gelooof van

de mens van toen, had in dit deel bij tijden wellicht meer aandacht verdiend. Ook is het niet eenvoudig een goed beeld te krijgen van de werkelijke betekenis van de godsdienst, zowel in het leven van de enkeling als voor de samenleving in sociaal-economisch opzicht.

Dit handboek en naslagwerk bevat een rijkdom aan materiaal, maar draagt tevens de onvermijdelijke sporen van een gedwongen selectie en beperking. Het geeft een goede inleiding tot en oriëntatie over een veelheid van oude godsdiensten (alleen het oude Indië ontbreekt in dit deel) voor wie zich interesseert in de geschiedenis der godsdiensten. Hopelijk zal de prijs voor hen (met name ook voor studenten) geen overkomelijke hinderpaal zijn.

Enigermate vergelijkbaar met het vorige boek zijn de twee delen onder de titel *La Divination. Études recueillies* pas ANDRÉ CAQUOT et MARCEL LEIBOVICI in 1968 uitgegeven door de Presses Universitaires de France (Paris, 8vo, xx + 356 + 559 pag.; ca. fl. 50.—). Het schenkt uitvoerig aandacht aan een religieus fenomeen, in alle godsdiensten op de een of andere wijze terugkerend: de drang tot het kennen van de toekomst, de religieuze visie daarachter en de methoden en technieken daarbij toegepast. Beide delen omvatten in het totaal 25 bijdragen, en behandelen dit verschijnsel zoals het zich manifesteert in tal van culturen. Opnieuw gaat onze grootste aandacht uit naar het gebied van het oude Nabije Oosten. Behandeld worden: Egypte: J. LECLANT; Babylonië: J. NOUGAYROL; Israel: A. CAQUOT; Indië: A.-M. ESNOUL; Iran: J. DUCHESNE-GUILLEMIN; Griekenland: J. DEFRADES; Etrusken en Romeinen: R. BLOCH. Voorts wordt aandacht geschonken aan de Kelten, de Germanen, de Slaven, China, Peru, Noord-Amerika, Mexico, de Mayas, de Turken, de verschillende delen van Afrika (w.o. Madagascar en de Afro-Amerikanen), terwijl ook de hedendaagse astrologie, psychoanalytische onderzoekingen aangaande de waarzegkunst en de geomantiek aandacht ontvangen.

Het is een zeer veelzijdig en gedegen verzamelwerk. Vooral het Nabije Oosten — één van de bakermatten van de waarzegkunst — ontvangt ruime aandacht; de arabische wereld wordt niet behandeld, maar verwezen wordt naar de recente studie van T. FAHD, *La divination arabe* (1966). J. LECLANT geeft in zijn 'Éléments pour une étude de la divination dans l'Egypte pharaonique' (p. 1-23) een korte schets van de gebruikte methodieken en een uitvoerige bibliografische documentatie. J. NOUGAYROL, de onbetwiste meester op het gebied van de Babylonische waarzegkunst, geeft op p. 25-81 een zeer waardevolle analyse van de verschillende aspecten ervan (ontstaan, omvang, verschillende technieken, theologie), de beste oriëntatie op dit gebied, naast de aan dit verschijnsel gewijde pagina's in A. L. OPPENHEIM, *Ancient*

Mesopotamia, 1965, 198-227. Hij verwijst voorts naar de recente bundel studies (resultaat van een Assyriologen-congres) *La divination en Mésopotamie et dans les régions voisines* (Straatsburg, 1966). Voor de jongere ontwikkelingen in de nieuw-assyrische tijd, toen de observatie van verschijnselen aan de hemel een steeds belangrijker plaats innam, is nu ook te verwijzen naar de studie van A. L. OPPENHEIM, 'Divination and Selestial Observation in the Last Assyrian Empire', in *Centaurus* 14, 1969, p. 97-135.

De Nabateërs

In 1970 verscheen als deel 35 van de 'Abhandlungen der Naturhistorischen Gesellschaft Nürnberg' het deel *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike.* Herausgegeben von Dr. M. LINDNER (Delp, München, 8vo, 205 p., met vele foto's, tekeningen en kaarten; gebroscheerd, fl. 22.—). In dit werk vindt men de bijdragen van een tiental auteurs, die samen een zeer geslaagd beeld geven van geschiedenis, archeologisch onderzoek, kunst, economie en ecologie van het rijk der Nabateërs, met speciale nadruk op Petra. Dr. LINDNER zelf schildert de ontdekking en het onderzoek van Petra, en biedt een rijk geïllustreerde beschrijving van de oude stad en zijn monumenten. Hij schreef ook de beknopte geschiedenis van het volk (p. 71-134). C. GOLDSCHMIDT behandelt de rotsmonumenten van Petra als kunsthistorisch fenomeen, K. SCHMITT-KORTE de fraai beschilderde, dunne, nabatese ceramiek („egg-shell ware"; verbreiding, typologie, chronologie), M. WANKE beschrijft landschap en plantenwereld rond Petra. K. GAUCKLER behandelt de 'kostbare kruiden en specerijen uit de oude wereld' (wierook, myrrhe, balsem), en in aansluiting hierop volgt de bijdrage van C. GOLDSCHMIDT: 'Die Weirauchstrasse. Zur Geschichte des ältestenen Welthandelsweges', ter tekening van de basis van Petra's economische bloei. De resten van de nabatese kultuur in de Negev, zoals deze o.a. door de israelische archeologen aan het licht zijn gebracht (met name te Avdat en de ingenieuze waterwerken in de Negev ter irrigatie van het van nature onvruchtbare gebied) worden door A. RAUH behandeld. De archeologische onderzoekingen te Petra worden beschreven door MOH. MURSHED KHADIJA, de vertegenwoordiger van het Department of Antiquities van Jordanië ter plaatse, en door PETER J. PARR, de leider van de engelse opgravingen. Zijn bijdrage, 185-195, beschrijft het archeologisch onderzoek van de laatste 40 jaar, met nadruk op de recente ontdekkingen en werkzaamheden. De belangrijkste resultaten der laatste jaren waren de analyse van de stratigraphie van het centrum van de stad, waardoor de chronologie sinds de 3e eeuw v. Chr. op een vaste basis is geplaatst; voorts de vrijlegging en gedeeltelijke reconstructie van de bouwwerken aan het

westeinde van de zuilenstraat: het Kasr el-Bint Faraʿun, het Temenos en de poort. Ook werd de loop van de muren nauwkeurig vastgesteld, waarbij veel nabatese woonhuizen aan het licht kwamen, waardoor nu niet slechts de ceremoniële, monumentale architectuur, maar ook de huisarchitectuur bekend zijn.

Het boek besluit met uitvoerige bibliografische opgaven voor elk der bijdragen. Het is een waardevolle aanwinst bij de omvangrijke literatuur over Petra, en geeft veelzijdige informatie. Belangstellenden kunnen zich ook goed oriënteren in de fraaie, rijk geïllustreerde catalogus van de tentoonstelling in 1970 georganiseerd in Prähistorische Staatssammlung" te München: '*Die Nabatäer. Ein vergessenes Volk am Toten Meer, 312 v.-106 n. Chr.* (8vo, 120 pag., 34 afb.).

Enkele Museumuitgaven

De laatste twee jaar verschenen twee publicaties van de voor-aziatische afdeling van het British Museum, die een breder publiek (maar zeker niet alleen hen) oriënteren over bepaalde groepen in de collectie. JOAN RIMMER beschrijft aan de hand van 12 tekeningen en 25 platen, in een tekstgedeelte van 49 pag. *Ancient Musical Instruments of Western Asia* (London, British Museum, 1969, prijs fl. 6.—). Het boekje geeft een helder overzicht over het beschikbare materiaal, de archeologische problemen (datering o.a.), en de typologie der instrumenten. Zij kon o.a. gebruik maken van de resultaten van een hernieuwde analyse van de muziekinstrumenten gevonden in het beroemde graf van koningin Pū-Abi (voorheen: Šubad) te Ur. Onder de druk van hogere lagen waren twee instrumenten in dit graf a.h.w. tot één samengeperst, en als zodanig door de archeologen gereconstrueerd; in feite blijkt het curieuze, éne instrument de resten van een harp en een lier te verenigen, zoals R. D. BARNETT aantoonde ('New facts about the Musical Instrument froms Ur', *Iraq* 31, 1969, p. 96-103). De publicatie van dit boekje valt samen met een hernieuwde interesse voor de babylonische muziek, gestimuleerd door de ontdekking van enkele teksten die betrekking hebben op de snaren en het stemmen van de babylonische harp en de intervallen waarmee men werkte. Vgl. de volgende recente studies: A. DRAFFKORN-KILMER-M. DUCHESNE-GUILLEMIN, 'The Strings of Musical Instruments: their Names, Numbers, and Significance', *Assyr. Stud.* 16, 1965, 261-272; D. WULSTAN, 'The Tuning of the Babylonian Harp', *Iraq* 30, 1968, 215-228; *ibidem* 229-233; O. R. GURNEY, 'An Old Babylonian Treatise on the Tuning of the Harp'; H. M. KÜMMEL, 'Zur Stimmung der babylonischen Harfe', OrNS 39, 1970, 252-263; H. G. GÜTERBOCK, 'Musical Notation in Ugarit', Revue d'Assyriologie 64, 1970, 45-52.

De tweede publicatie van het British Museum is *Sumerian Art illustrated by Objects from Ur and Al-ᶜUbaid* (Londen 1969, 8vo, 24 p., 25 pl., waarvan 4 in kleur; prijs fl. 5.—). De text werd samengesteld door T. C. MITCHELL. Het boekje geeft aan de hand van veel illustraties een kort overzicht van de opgravingen te Ur en Al-ᶜUbaid. De vondsten uit Ur, hier getoond, komen hoofdzakelijk uit de zogenaamde „koningsgraven" (de bekendste zijn die van koningin Pū-Abi en A-kalam-du, het rijkste was graf no. 789 van een onbekend vorst, waarin voorts de skeletten van 63 mannen en vrouwen, die met hun vorst de dood in gingen, werden aangetroffen). Deze graven worden thans gedateerd rond het midden van het 3e mill. v. Chr. De belangrijkste graven en individuele voorwerpen (sleden, muziekinstrumenten, de beroemde 'standaard' met afbeeldingen van oorlog en vrede, inlegwerk, sieraden, metalen vaatwerk, wapens, boten en stenen voorwerpen) worden getoond en besproken. Voorts de belangrijke vondsten gedaan te Al-ᶜUbaid, bij de opgraving van een sumerische, aan de godin Ninḫursag gewijde, tempel (uit ca. 2600 v.C.), in 1919 gedaan. In tegenstelling met de opinie van WOOLLEY, die de daar gevonden voorwerpen (zuilen met mozaïekinleg; een koperen relief, voorstellende de leeuwekoppige adelaar Imdugud, zwevend boven twee herten; twee leeuwefiguren; een fries; enige sculptuur) een plaats toekende aan de fassade van de tempel, neemt men nu aan dat ze het inwendige ervan tooiden.

Hoewel het boekje primair bedoeld is als gids voor de museumbezoeker, laat het zich ook zelfstandig goed lezen, als inleiding tot een belangrijke groep vroeg-sumerische vondsten.

Het Asmolean Museum tenslotte gaf in 1969 een door P. R. S. MOOREY geschreven gids uit getiteld *Archaeology, Artefacts and the Bible* (Oxford, 1969, 8vo, 71 pag., 29 ill., prijs: 5 shilling). De opzet is de bezoeker van de palestijnse sectie van het museum achtergrond informatie over en een goede beschrijving van de voorwerpen te verschaffen die licht werpen op of in verbinding gebracht kunnen worden met de archaeologie en geschiedenis van Palestina en de wereld van de Bijbel. Inleidende paragrafen handelen over „archeologie en Bijbel studie", het geografische kader, en over tells en de terminologie. De gids zelf is chronologisch van opzet, en bevat naast veel afbeeldingen, een doorlopend leesbare text, waarin op de afgebeelde voorwerpen wordt geattendeerd. De lezer maakt kennis met de verzameling van het museum, waarvan tussen de beroemde gepleisterde, met schelpen ingelegde, schedels uit het neolithische Jericho en een kruik van het type waarin de Dode Zee Rollen werden bewaard, een rijke verscheidenheid van sier- en gebruiksvoorwerpen alsmede een aantal inscripties is afgebeeld.

Eind 1969 verscheen bij Weidenfeld and Nicholsen te Londen een fraai

uitgegeven en rijk geïllustreerde *History of the Holy Land*, edited by MICHAEL AVI-YONAH (klein 4to, geb., 323 pag. met 270 afb., waarvan 39 in kleuren; prijs fl. 50.—). Het is een waardevol verzamelwerk, geschreven door een zestal Israelische auteurs, allen bij uitstek gespecialiseerd op het door hen behandelde gebied. E. ANATI beschrijft de prehistorie tot ca. 3200 v.C. (p. 9-35); H. REVIV de Kanaänietische en Israelietische periode (3200-332 v.C.; p. 35-108, het omvangrijkste deel van het boek); M. AVI-YONAH de periode tussen 332 v.C. en 640: de tijd van de tweede tempel, van Jodendom, Romeinen en Byzantijnen (p. 109-185); M. SHARON behandelt de periode van de Arabische overheersing tot aan de Kruistochten (p. 185-223); E. SIVAN de tijd van de kruisvaarders (1099-1291; p. 223-256); M. SHARON eveneens Palestisa onder de Mamelukken en het Ottomaanse Rijk (tot aan 1918; p. 257-304); A. LOURIE tenslotte de geschiedenis van Palestina sinds de tweede wereldoorlog.

Hoewel de aandacht vooral geconcentreerd is op de politieke geschiedenis, wordt ook aandacht besteed aan de belangrijkste kultuurhistorische ontwikkelingen. De duidelijke, boeiend geschreven tekst is gecombineerd met een grote collectie bijzonder fraai gedrukte en goed geselecteerde afbeeldingen. Naast de bekende pronkstukken van de palestijnse archeologie — ten dele in nieuwe foto's — vindt men vooral in de latere hoofdstukken tal van minder bekende, belangrijke zaken afgebeeld, die de waarde van het boek verhogen. Het geheel is op voorbeeldige wijze gedrukt, en vormt een bijzonder aantrekkelijke inleiding in de geschiedenis van Palestina, met hoge wetenschappelijke en artistieke kwaliteiten, en afgestemd op een wijder lezerspubliek.

Centraal-Azië in de oudheid

In 1970 werd een omvangrijk werk van FRANZ ALTHEIM en RUTH STIEHL, met bijdragen van een aantal andere auteurs, gepubliceerd: *Geschichte Mittelasiens im Altertum* (Berlin, W. de Gruyter, 8vo, geb., 812 pag., fl. 240.—). De opzet van dit grootse werk is vooral de geschiedenis van het bewuste gebied te beschrijven vanuit het eigen aziatisch gezichtspunt, met gebruikmaking van de direct op dit gebied betrekking hebbende archeologische en epigrafische vondsten, en de daaruit voortgekomen historische studies. De opzet wordt in de inleiding dan ook gecontrasteerd met die van het bekende werk van W. W. TARN, *The Greeks in Bactria and India*, 1938, dat vooral vanuit de westerse, hellenistische visie is geconcipiëerd. Dat neemt uiteraard niet weg dat ook het onderhavige boek veel klassiek, historisch materiaal gebruikt.

Het werk is geen geschiedschrijving in de traditionele zin des woord. Dat is voor dit omvangrijke gebied, dat in een groot aantal kleinere politieke en

culturele eenheden uiteenvalt, en waarvoor het bronnenmateriaal zeer veelsoortig en ongelijkmatig is, niet mogelijk. In een aantal 'boeken' (in het geheel negen) worden de belangrijkste historische fenomenen en ontwikkelingen behandeld. Hierbij wordt vooral aandacht beschonken aan de evaluatie van nieuw archeologisch, epigrafisch en taalkundig materiaal, en de discussie opgenomen met de bestaande literatuur. Binnen het kader van deze 'boeken' wordt van tijd tot tijd in enkele hoofdstukken of appendices aandacht gevraagd voor speciale kwesties van de meest uiteenlopende aard, ten dele door speciaal hiervoor aangetrokken specialisten. De 'boeken' handelen achtereenvolgens over: 1. Zarathustra (appendix: een nieuwe aramese papyrus uit Elefantine); 2. Oost-Iran tot aan Alexander de Grote (met appendix: Job en de profetische traditie); 3. Alexander de Grote; 4. Alexanders opvolging in het Oosten (o.a. over de Maurya-Dynastie, met de vorsten Candragupta en Aśoka, en over aramese inscripties in Oost-Iran en Indië); 5. De Grieken in Oost-Iran en Noord-West-India; 6. De Parthen (geschiedenis, economie, staatsvorm; speciaal caput over parthische titels in de inscripties uit Hatra door DIETER HARNACK); 7. Het verdwijnen van de Grieken in Oost-Iran en India; 8. De Kušān en zijn tijd (over de geschiedenis van Uzbekistan en omliggende gebieden tijdens de laatste eeuwen voor en eerste eeuwen na onze jaartelling, actueel geworden door een in 1968 in Dushanbe (republiek Tadjikistan, USSR) gehouden archeologische conferentie, aan Centraal Azië tijdens de Kušān-periode gewijd, cf. FRUMKIN, *BiOr* 26, 1969, 45v.). Het 'boek' behandelt o.a. problemen rond de Tocharen en het Tochaars, terwijl ook twee capita gewijd zijn resp. aan de zijdehandel tussen China en India, en aan Palmyra en de zijderoute. 'Boek' 9 is gewijd aan de Avesta en biedt een samenvatting. Hierna volgen afbeeldingen en uitvoerige registers.

Het is uiteraard niet mogelijk binnen het bestek van Phœnix uitvoeriger op dit boek in te gaan; een adequate beoordeling is een taak van een groep specialisten. Ontegenzeggelijk is het een Fundgrube, waarin een rijke verscheidenheid van materiaal is verwerkt, archeologisch, filologisch, taalkundig en historisch van aard. Het oriënteert grondig over de actuele problemen op vele gebieden, en zal de nodige discussie uitlokken. De bewondering die men moet opbrengen voor de prestatie van de auteurs en hun enorme veelzijdigheid en belezenheid, neemt niet weg dat, voor zover schrijver dezes kan beoordelen, b.v. bij de bewerking van aramese inscripties in dit werk herhaaldelijk vraagtekens geplaatst moeten worden. Ook vraagt men zich af of het doelmatig is een zo grote verscheidenheid van materiaal (b.v. diepgaande filologisch-linguistische beschouwingen, naast archeologische en godsdiensthistorische uiteenzettingen) in één band te verenigen. De onderlinge samenhang is niet steeds even duidelijk, en enkele 'boeken' zijn in feite een

bundeling van capita selecta aan een bepaald gebied of periode gewijd. Men kan zich b.v. afvragen waarom de nieuwe Elefantine-papyrus niet in een daartoe geëigend tijdschrift werd gepubliceerd, met name daar dit omvangrijke en dure boek een beperkte verspreiding zal hebben. Anderzijds moet men constateren dat de auteurs en hun medewerkers een wijd verspreid materiaal over een veelheid van onderwerpen bijeengebracht, geëvalueerd en toegankelijk gemaakt hebben, wat op zichzelf reeds een grote verdienste is. Een beoordeling van de juistheid der voorgestelde interpretaties, reconstructies en oplossingen, die hier niet gegeven kan worden, kan alleen recht doen aan dit indrukwekkende boek.

Bijbel-Historisch Woordenboek

Dit jaar is de nederlandse bewerking van het 'Biblisch-historisches Handwörterbuch', o.l.v. Bo Reicke en Leonhard Rost tussen 1962 en 1966 in Duitsland uitgegeven, voltooid. Het is nu in nederlandse versie beschikbaar in een reeks van 6 Aula-pockets (nr. 391-396) à fl. 6.— per stuk. Dat betekent dat het gehele werk verkrijgbaar is voor één derde van de prijs van de duitse editie, zij het in een uitgave die veel soberder is dan de oorspronkelijke, en op het punt van duidelijkheid van tekst en vooral illustraties enige concessies heeft moeten doen. Over het werk zelf valt echter slechts lovend te spreken: het is één der beste bestaande handboeken, met zeer waardevolle artikelen en veel literatuuropgaven. Het is slechts jammer dat het besluit een nederlandse editie van dit werk uit te brengen wat laat is genomen, en men niet direct na 1962 deel voor deel is gaan vertalen. De nederlandse versie gepubliceerd in 1969-1970 berust op manuscripten die gemiddeld 6 à 7 jaar oud waren, en is dus onherroepelijk op bepaalde gebieden (o.a. archeologische vondsten en literatuuropgaven) iets verouderd. Dit geringe nadeel neemt men echter gaarne op de koop toe. Zeer nuttig zijn de registers die de laatste 85 pagina's van deel VI vullen: een alfabetisch, algemeen register van zaken en namen (dat veel meer geeft dan een lijst van trefwoorden) en registers van besproken griekse en hebreeuwse woorden, vooral voor de student van de Bijbel in de grondtalen van veel nut.

K. R. V.

PHŒNIX 13-16 (1967-1970)

OVERZICHT VAN DE INHOUD

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN . 2, 50, 106, 154, 196, 246, 306, 350

PERSONALIA — ORIENTALIA NEERLANDICA

Twee Orientalistische dissertaties: H. TE VELDE, *Seth*; L. J. R. ORT, *Mani* 90, 91

Personalia: Prof. Dr. MARTIN DAVID emeritus; dissertatie W. BAARS, *New Syro-Hexaplaric Texts* 156, 158

Personalia: Inauguraties Dr. A. J. DREWES, Mr. P. W. PESTMAN, Dr. M. S. H. G. HEERMA VAN VOSS, Dr. J. ZANDEE; dissertatie G. VAN DRIEL, *The Cult of Aššur* 308, 309

JUBILEA

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 150 jaar 232

Oosters Genootschap 50 jaar 307

EGYPTE

Hoe staat het met de publicatie van de koptisch-gnostische geschriften van Nag Hammadi, I-II? — J. ZANDEE 4, 53

Een nieuw boek over Egyptische mummieportretten — J. H. C. KERN 13

Vooraziatische en myceense plaatsnamen op monumenten van Amenophis III — K. R. VEENHOF 38

Een relief in de tempel van Luxor — H. C. JELGERSMA 75

De kathedraal van Faras — K. R. VEENHOF 78

De literatuur van het oude Nabije Oosten in franse vertaling; P. BARGUET, *Le Livre des Morts des anciens Égyptiens* — K. R. VEENHOF 92

De dragers zijn tevreden — M. HEERMA VAN VOSS 128

Een scherf uit het Dodenboek — M. HEERMA VAN VOSS 165

Balans der Elefantine-Papyri I — K. R. VEENHOF 310

Boekennieuws 42, 100, 194, 234, 238, 336, 347, 401

MESOPOTAMIË

Kleitabletten uit Tărtăria (Siebenbürgen) — K. R. VEENHOF . . 35

Kunstschatten uit het Nabije Oosten in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel — D. HOMÈS-FREDERICQ . . 68

Computer en Spijkerschrift — PH. H. J. HOUWINK TEN CATE . . 159

Tell Eṣ-Ṣawwam, een neolithische nederzetting aan de Tigris — K. R. VEENHOF 171

Profetie in Mari — M. Stol 205
Bouwgebruiken in het oude Mesopotamië — G. van Driel . . 210
Spijkerschriftkroniek: een nieuwe stèle van Adad-Nirari III uit Tell Rimah; de „spraakverwarring" in de sumerische epiek; de genealogie van de Ḫammurapi-dynastie — K. R. Veenhof . . . 221
De betrekkingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied en de ontcijfering van het oude Indische schrift — W. F. Leemans . . 248
Kaniš-Kültepe. Een Assyrische handelskolonie in Klein-Azië uit het begin van het 2e mill. v. Chr. — K. R. Veenhof 284
Spijkerschriftkroniek: het Atraḫasīs-epos; de Middel-Assyrische „Wetten" — K. R. Veenhof 390
Boekennieuws . 42, 96, 193, 210, 337, 338, 345, 390, 396, 403, 405

Syrië-Palestina; noordwest-semietische talen; Oude Testament

Het Leidse Pešiṭṭa Project — W. Baars 28
Nieuwe phoenicische inscripties — K. R. Veenhof 62
Nieuwe aramese inscripties — K. R. Veenhof 132
Het nieuwe hebreeuwse woordenboek 142
De zogenaamde phoenicische tekst van Parahyba — J. Hoftijzer . 182
Een nieuw handschrift van de Dode Zee: de „Tempelrol" — K. R. Veenhof 186
Nogmaals de „Parahyba inscriptie" — K. R. Veenhof 234
Syrische inscripties uit de eerste drie eeuwen A.D. — H. J. W. Drijvers 197
Balans de Elefantine-Papyri, I — K. R. Veenhof 310
Palestijnse Archeologie: Amorieten en Kanaänieten — C. H. J. de Geus 327
Aramese inscripties uit Hatra — H. J. W. Drijvers 366
Boekennieuws 46, 48, 98-102, 149, 190-193, 236-238, 242, 244, 342, 400, 404, 406, 409

Klein-Azië

Kunstschatten uit het Nabije Oosten in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel — D. Homès-Fredericq . . 68
Het Museum van Oudheden te Boğazköy — A. A. Kampman . . 85
Urartese kunst 150
Computer en Spijkerschrift — Ph. H. J. Houwink ten Cate . . 159
Kaniš-Kültepe. Een Assyrische handelskolonie in Klein-Azië uit het begin van het 2e mill. v. Chr. — K. R. Veenhof 284
Korucutepe — R. W. Brandt-D. J. W. Meijer 381

Boekennieuws 47, 150, 241, 243

PERZIË

Achaemenidische architectuur in Zuid-Oost Perzië (Seistan) — K. R. VEENHOF 19
Belgische opgravingen en navorsingen in de Pusht-i Kūh, Luristān; 3e campagne, 1967-1968 — L. VANDEN BERGHE 109
Belgische opgravingen in Luristān. Opgravingen en navorsingen in de Pusht-i Kūh; 4e campagne, 1968-1969 — L. VANDEN BERGHE 267
Belgische opgravingen in Luristān. Archaeologische navorsingen in de Pusht-i Kūh; 5e campagne, 1969 — L. VANDEN BERGHE . . 351
Boekennieuws 43, 344, 345, 407

VARIA

Kleitabletten uit Tărtăria (Siebenbürgen) — K. R. VEENHOF . . 35
Architectuur der Kruisvaarderstaten — R. B. C. HUYGENS . . . 144
Een icoon van de heilige Charalampos — H. C. JELGERSMA . . . 216
De betrekkingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied en de ontcijfering van het oude Indische Schrift — W. F. LEEMANS . . 248

Boekennieuws 45, 240, 243, 340, 407

Nieuwe tijdschriften 189, 341

BOEKENNIEUWS 14v., 42v., 92v., 96v., 142v., 144v., 189., 210v., 236v., 328v., 336v., 390v., 396v., 400v.